

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

GUSTAV ERIKSSON (VASA)

1496–1560

Lars O. Lagerqvist

Vi läsa om Konung Gösta
I Krönike-bok,
Guds underman, vilken bräckte
Tyrannernas ok.
I hävden det första bladet
Hans anlete bär.
Hans bild med det långa skägget,
Så vördad och kär.

Hans hjässa är liksom silvret
i Eskils gemak,
Hans hand har vårt Sverige murat
Från grund och till tak
När faror hans byggnad hota,
När tvedräkt är spord,
Vi höra som sorl ur graven
Hans varnande ord.

Han är ej ett namn, en skugga
Bevarad på pränt;
Det är som vi hade själva
Sett honom och känt.
När mindre vårt land vi älska,
Han framför oss står,
En fader i sorg – med otack
Vi blekte hans hår.

Liksom vid hans knä vi suttit
Kring flammande hård
Och lyssnat till Dala-sagan
Av ångest de späda hjärtan
Knappt vågade slå,
Då spejarnes lansar stungo
I gömmande strå.
(Carl Snoilsky: "Gamle kung Gösta")

Få diktverk är så föråldrade som Snoilskys "Svenska bilder", som närmast utgör en apoteos över 1800-talets nationalistiskt-roman-tiska och nästan genomgående falska historiebild. Den inleds med den dikt, ur vilken vi här citerat de fyra första verserna – resten går i samma stil. Redan med Snoilsky samtida historiker började revidera bilden av Gustav som "Guds underman" och i våra dagar är vi, anses det, mycket realistiska i vår bedömning av honom. I själva verket är det mycket svårt att frigöra sig från sin egen tid, när man skriver om äldre förhållanden. Nationalismen i modern mening uppstod efter den franska revolutionen och fick sitt verkliga genombrott under 1800- och 1900-talen. Ändå anses Gustav fortfarande på sina håll vara, för att ännu en gång citera Snoilsky, den som grep de motvilliga svenskarna

På avgrundens rand
och mot deras vilja gav dem
Ett fädernesland.

Vad vi däremot inte kan komma ifrån var att han skapade en central förvaltning, något som inte förekommit tidigare och att han genomförde den nya och mera effektiva skatteläggningen, "årliga räntan", som grundades på jordinnehavet (1539). Denna samling av jordeböcker är f.ö. en oerhört viktig källa för historikerna. Det har sagts, att Gustav framför allt var en det praktiska livets man och att han främst "organiserade medeltidshushållningen"; någon teoretiker var han ingalunda. Men resultaten pekade ändå framåt. Man behöver bara jämföra finansväsendet före och efter Gustav, den kraftigt utökade myntningen med dess

Den unge riksföreståndaren på ett silvermynt 1522 – slätrakat så när som på mustaschen. Före 1542 finns inga andra porträtt av Gustav än bilderna på mynten. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet. Förstorad.

En skägglös Gustav Vasa på ett dalermünt från 1534, samma år som dalern infördes. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

införande av den internationella (riks)dalern (dåtidens écu) och kungens klara blick för betydelsen av ett inhemskt betalningsmedel, som kunde användas på marknaderna utan att försvinna utomlands – dvs. det fick inte vara "bättre" (läs: ha högre silverhalt) än grannländernas. Man kan säga, att Gustav var monetarist 400 år före Milton Friedman och tillämpade Greshams lag långt innan denna kommit på papperet.* Läs vad han skrev 1557 till myntmästaren i Åbo, när han funnit silverhalten för hög:

Så synes oss att du slagit alltför mycket fett med samma mynt och tagit fastmera till kättils av det, som mest kostat, än som behövdes och vet du väl själv, att man har bättre råd till kål än fläsk och när man låter för mycket fläsk i kålen så plägar han bliva osund och icke mycket väl gagna dem, som äta skola. Så sker ock med mynten att där vi skola låta mynta sådant silvermynt som det du oss har tillskickat, då ville det oss föga väl bekomma.

Det sägs ibland, att alla älskar en vinnare. Gustav var en sådan och hans eftermäle blev därefter; de många berättelserna i folkmun om den förföljde hjälten, som vann över sina många fiender, är mycket positiva och hans sämre sidor, som flitigt framhävdes av hans vanligen landsflyktiga fiender, glömdes bort. Låt oss – med en och annan kritisk kommentar – följa landsfaderns mödosamma och ingalunda oblodiga väg till maktens tinnar.

Gustav Eriksson tillhörde en gammal svensk riksrådsätt, känd sedan 1300-talet och nära befryndad med den övriga svenska högadeln. Efter vapnet kallades släkten senare *Vasa*. Gustavs far, riksrådet Erik Johansson, var en föga betydande man; av honom tycks Gustav endast ha ärvt sitt koleriska temperament. Hans mor var Cecilia Månsdotter (Eka). Han var född den 12 maj på Kristi Himmelfärdsdag, som 1496 inföll denna dag (alltså det mest sannolika året, även om andra har nämnts), troligen på Lindholmens gård i Uppland, ett modernearv. Gustav var släkt med den s.k. sturetidens riksföreståndare, såväl med Sten Sture d.ä. (av ätten Sjöblad), som med Sten Sture d.y. (av ätten Natt och Dag); till den sistnämnde skulle han få nära anknytning. Den yngre Sturens hustru, Kristina Gyllenstierna, var Gustavs mors halvsyster.

* Sir Thomas Gresham (1519–1579). Ett vetenskapligt kollegium upprättades 1597 i hans namn. "Lagen" formulerades först 1858 och lyder: "Dåligt mynt fördrivar gott mynt, men gott mynt kan inte fördriva dåligt." Principen tillämpades samvetslöst 1521–23 av Gustav, då landet var fullt av underhaltiga danska klippingar – och hans egna.

Vad vi tror oss veta om Gustavs barndom och – kortvariga – studieår är sent nedtecknat och till stor del sådant allmängods, som senare i livet tillskrives dem som blivit stora och mäktiga. Sålunda skall han ha fötts med segerhuva och ett rött kors på bröstet. Hos ”gamle Herr Sten” skall gossen ha vistats och där träffat kung Hans, några få år (1497–1501) även regent i Sverige. Denne klappade ”den sköne och livlige gossen” på huvudet och yttrade: ”Nog bliver du en man uti dina dagar, därest du får leva.”

Man får förmoda, att Gustav till en början följde föräldrarna på deras många gårdar, och sannolikt var han med dem på Åland. Han sägs ha fått undervisning i hemmet men sändes 1509 (?) – alltså troligen trettonårig – till skolan i Uppsala. Här, berättas det, hade han en dansk lärare, Mäster Ivar. ”Han var allom led och gav Gustavo stut”, säger Nicolaus Bothniensis långt senare. Anledningen skulle bl.a. ha varit, att gossen sagt, att ”jag vill draga upp i Dalarne, få dalkarlarne ut och slå juten på näsone” – en historia som i hög grad verkar tillkommen i efterhand. Efter bestraffningen skall Gustav ha dragit sin dolk och stuckit den genom ”Alexandrum” (en vanlig lärobok, Curtius’ biografi) och utropat ”Hej, jag tör giva dig och din skola djävulen”, samt aldrig återkommit. Denna historia verkar något mera sannolik. Gustav studerade också kortvarigt vid Akademien i Uppsala, men så mycket bevänt med lärdomen blev det inte – över vilket han klagade på gamla dagar. Av utländska språk behärskade han bara tyskan, förstod (som de flesta på den tiden) utan svårighet danska och hade väl några ytliga kunskaper i latin.

Två år senare avbildas Gustav med skägg på denna mark från 1536. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet. Förstorad

Sannolikt från 1514 befann sig Gustav hos Sten Sture d.y. och utbildade sig i krigiska värv samtidigt som han deltog i hovlivet. Det sägs, att han påverkades av den gamle prelaten och statsmannen Hemming Gadh, en i diplomatiska värv erfaren man, som tillbringat många år vid det intriganta påvliga hovet i Rom. Denne var i hög grad sturepartiets man och en stark motståndare till Danmark.

Tidigt deltog den unge adelsmannen i striderna mot Kristian II, som valts till kung av Sverige under faderns livstid, men aldrig accepterats av riksföreståndarnas parti. Ärkebiskop Gustav Trolle, som var unionsanhängare, tillfångatogs och hans borg vid Stäket revs. När den danska hären besegrades i slaget vid Bränn-

kyrka 1518, skall Gustav ha fört det svenska huvudbaneret (det anses numer vara en oriktig uppgift).

Nederlaget ledde till underhandlingar med Kristian II, som låg inblåst i Stockholms skärgård med sin flotta. Sten Sture skickade sex betydande svenskar som gisslan för den tid underhandlingarna pågick, bland dem Hemming Gadh, Lars Siggeson (Sparre) och Gustav. Så vände vinden och Kristian lättade plötsligt ankar och avseglade till Danmark, mot tro och loven medförande gisslan. En dansk länsherre, Erik Banner, anförtröddes att vaka över Gustav, som fick sitta på dennes slott Kalö i östra Jylland. Enligt en samtida uppgift – senare livligt förnekad av Gustav – skulle fången ha lovat denne "att ingenstades rymma eller resa utan min vetskap". Herr Erik hade dessutom måst utlova en bot på 6000 daler om Gustav undkom.

På Kalö satt nu Gustav, lindrigt bevakad, fram till hösten 1519. Han kunde naturligtvis inte undgå att höra talas om hur Kristian rustade för att göra upp med sturepartiet och en gång för alla återställa unionsmonarkin genom Sveriges underkuvande. För denne en gång rättmätigt "utvalde konung" av Sverige gällde det knappast en erövring, utan snarare att besegra upprorsmän. Dessutom hade påven utfärdat en bannlysning på grund av ärkebiskop Gustav Trolles orättmätiga avsättning och även detta var ett skäl. Att Kristian samtidigt själv förgripit sig på den påvlige legaten och tagit ifrån denne de medel som insamlats i Sverige och att han gynnade den nya, protestantiska läran var en annan sak...

Den senare, danskfientliga propagandan, som drevs framförallt av Gustav själv, gör gällande att han på Kalö bespisades med "salt kött, surt öl, svart bröd och härsken sill". Dessutom måste han stillatigande finna sig i att vid måltiderna lyssna till de danska adelsmännens skryt (fick de också surt öl och härsken sill, eller utfodrades Gustav med särskilt dåligt kost?), där det hette, att

denna gången skulle danskarna bättre veta begagna sin fördel. De skulle alldeles kväsa och utrota de förnämsta och rikaste svenskarna. Sedan kunde fattiga och ringa danska karlar gifta sig med änkorna och dymedelst komma till makt och rikedom.

Till slut beslöt sig Gustav för att rymma, förklädde sig – det sägs till oxdrivare – och försvann en morgon i början av hösten 1519. Den 30 september var han i Lübeck och blev väl mottagen. Herr

Olaus Magnus, landsflyktig i Rom och utnämnd till ärkebiskop av påven efter brodern Johannes död, skrev i exilen *Historia de gentibus septentrionalibus*, *Historia om de nordiska folken*, som utkom 1555. Den väckte stor uppmärksamhet bland tidens lärda ute i Europa. Vi har hämtat mycket av vårt vetande om 1400- och 1500-talets Norden ur detta verk, som dock utkom på svenska först på 1900-talet. Här en av de många illustrationerna ur originalutgåvan. Den visar utkörning och spridning av gödsel.

Erik, hans danske "värd", infann sig snart för att kräva tillbaka sin fånge; det var ju många tusen daler som stod på spel. Det hette, att Gustav brutit ett löfte och kanske var detta sant. Tio år senare (1529) återkom han envist till denna anklagelse, som tydligen gått honom till sinnes:

Det skall ingen ärlig man med något skäl bevisa, att jag var en fånge, utan en gisslare, med de andre gode herrar, mina medbröder, kommen till konungen av Danmark efter hans egen begäran på eder och löften, brev och insegel, att vi utan fara och förhinder skulle komma tillbaka igen till vår herre, herr Sten. Komme den fram, som rättvisligen och med sanning bevisa kan uti vad skärmytsel eller strid vi blevo fångade eller ho de voro som oss angrepo! Därför bör oss icke kallas fångar, utan överfallne, föraskade, besvikne. Ty med vad rätt kan den vara fånge, vilken aldrig fångelse förtjänt haver, eller den varken förpliktelse, lag eller rätt haver?

Lübeck vägrade utlämna Gustav, som stannade kvar ett drygt halvår i den mäktiga handelsstaden och säkert lärde sig åtskilligt, inte minst vad det gällde handel och pengar, för vilket han hade en naturlig fallenhet. Samtidigt fick han naturligtvis underrättelser om Kristian II:s framgångar under fälttåget i Sverige vintern och våren 1520.

Här blott några rader om Hansans och i synnerhet Lübecks roll. De nordtyska städerna hade närmast monopol på östersjöhandeln. Dessa och deras ledare hade aldrig uppskattat unionsriket; det gick bättre att driva handel, när länderna sinsemellan var oeniga. Kristian II bedrev ingen hansavänlig politik och hade

dessutom gift sig med den mäktige kejsar Karl V:s syster; denne var bl.a. herre över Nederländerna, vars konkurrens fruktades av Lübeck och dess bundsförvanter. Nu planerade Kristian inte blott en återerövning av Sverige, utan också ett danskt handelsmonopol. Allt detta måste man hålla i minnet och inte tro, att Gustav fick hjälp med sitt uppror på grund av någon idealitet.

Den danska invasionen började på nyåret 1520. Sten Sture d.y., som mötte invasionshären vid Ulricehamn (då Bogesund), sårades dödligt av en kanonkula och avled på väg till Stockholm. I början av mars var större delen av landet erövrat. Endast Kalmar och Stockholm bjöd fortfarande motstånd. Kort därefter lyckades Gustav få tillstånd att lämna Lübeck. Den 31 maj 1520 landsteg han vid Stensö udde, söder om Kalmar. En minnessten restes där i början av 1800-talet – det är nog inte många som vet, att den tillkom på initiativ av en sentida beundrare av vasa-kungen, nämligen den landsflyktige Ludvig XVIII av Frankrike.

Gustav tog sig visserligen in i det belägrade Kalmar, men där fann han situationen hopplös. Inte heller besöken på några av familjens gårdar i östra Småland ledde till att den 24-årige blivande upprorsmakaren fick någon medhjälpare. Man var krigstrött och alla frälsemän hade dessutom fått lejdebrev av Kristian och inbjudits att på hösten komma till Stockholm för att fira kröningen.

Gustav besökte sedan sin syster Margareta och hennes make Joakim Brahe på Törnö i Södermanland. Även här fick han veta, att man förberedde sig för att resa till Stockholm. Kristina Gyllenstierna, Sten Stures änka, hade ju kapitulerat och fått nåd, så även alla andra som burit avog sköld mot kungen. Gustav, som hade dystra erfarenheter av Kristians löften, framförde bestämda varningar till sina släktingar men de lyssnade inte. Han själv red nu till familjens gård Rävsnäs, där han med oro erfor, att hans föräldrar och systrar också dragit till Stockholm. Förmodligen var det den gamle Jakob Ulvsson, som nu, väl nitioårig, bodde i klostret i Mariefred – som berättade detta för Gustav, samtidigt som han rådde denne att resa till Stockholm och försona sig med Kristian.

Så kom då, berättas det, den svarta dag i slutet av november, då Gustav fick bud om Stockholms blodbad, vid vilket hans far och svåger halshuggits; dessutom hade hans mor och systrar fängslats och ett pris satts på hans huvud.

Detta porträtt har ansetts föreställa Gustavs syster Margareta, gift med greve Johan av Hoya. På senare tid har det ansetts att det kan vara Gustavs första drottning, Katarina av Sachsen-Lauenburg – i så fall väl från 1531. Hon bär en mycket praktfull dräkt och dyrbara smycken. Nordiska museet.

Det är här Gustav dalaäventyr tar sin början – de ungefär 6–7 veckor som skulle förändra Sveriges historia. Sammanställningen av de olika sägnerna gjordes under 1700-talet och de blev snart en kär folkläsnings. Lika uppskattade var äventyren bland skolbarn; hjältens otroliga äventyr var ett underhållande avbrott i det ganska trista katekes-, glos- och grammatikpluggandet. Sedan en forskare (Sixten Samuelsson) 1910 gått igenom de samtida käl-

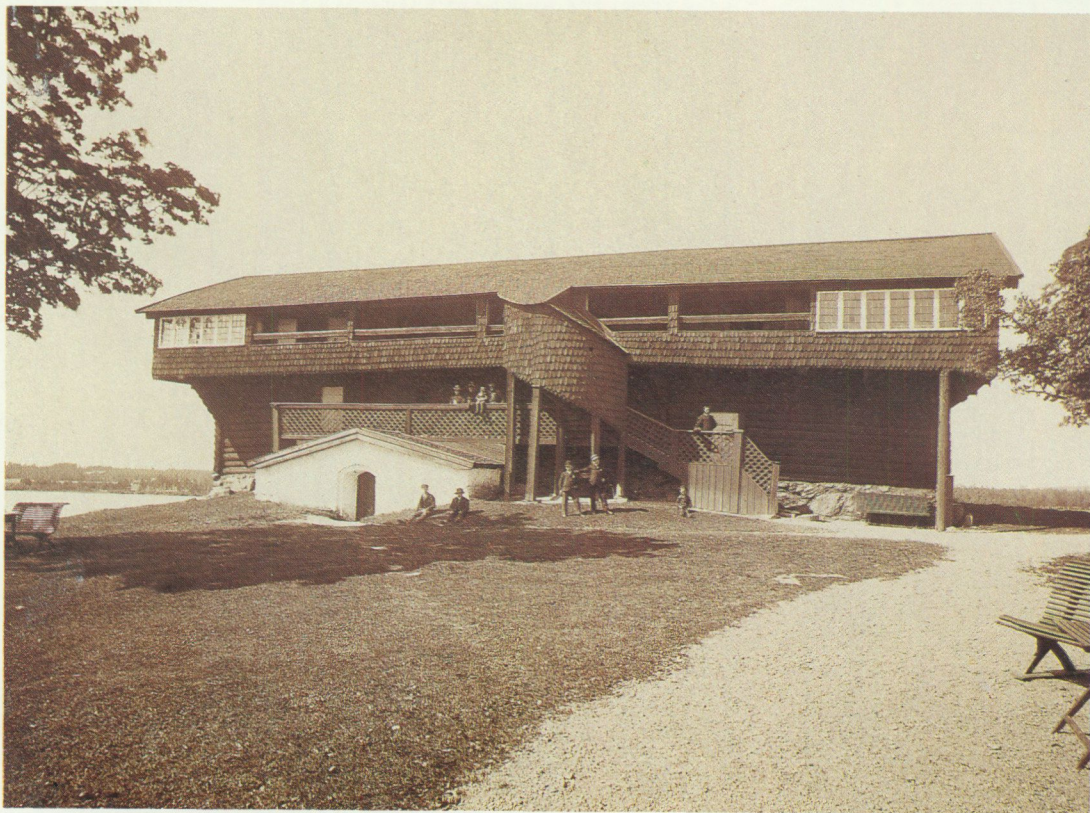
lorna och visat, att det mesta som berättas är omöjligt att kontrollera och mycket rena dikten, försvann så småningom "äventyren" ur skolböckerna. Det kan kanske vara värt att här återge huvudinnehållet, om nu bara läsaren håller i minnet, att nästan ingenting är bevisat, utom att Gustav gjorde uppror, att Kristian II var medveten om detta och skrev ett par brev i ärendet, likaså Gustav Trolle, och att Gustav lyckades. Resten kan indelas i sådant som är sannolikt, möjligt eller rent av helt osannolikt. Att det var en svår tid han genomlevde har Gustav själv vittnat om på äldre dagar, när han erinrar om hur han "gick i skog och skjul klädd i vadmalsklut, drack vatten och åt ynkliga". Dalaallmogen blev, som vi skall se, snart missnöjd med sin nye herre och skrev 1525 ett hotande brev, som bl.a. innehåller följande: "Ers Nåd drager sig väl till minnes, huru många penningar och tjänare I hade då I gingo här fredlös i skogenom när oss."

"Äventyren" har dock en slags grundtext, och det är biskop Peder Svarts krönika, som var oavslutad när författaren avled 1562 (den går fram till 1532). Den anses bygga på kungens egna berättelser. Här skall vi följa en lätt moderniserad version av krönikan, avbruten där senare tidars tillägg kommer in.

Vid Sancta Katarina tid [slutet av november] gav han sig ifrån sin gård Rävsnäs, aktandes sig åt Dalarna. När han for över Kolesund skedde honom där ett skalkestycke av hans egen dräng, vilken där gav sig till ryggja [vände om] och rände sin kos med hans tillhörigheter, kläder och väskor där hans penningar uti voro, varför ock Gustav måste ge sig tillbaka över sundet igen och ränna efter drängen det mesta han kunde. När han då hann upp honom, fick han där igen klipparen [hästen] och tillhörigheterna, men drängen undslapp och fick skogen. Vände så Gustav om igen och drog sin kos dit han sig aktat hade. Så haver man ju här utav, och jämväl av det här något förra och efter beröres att märka, att allt hans väsende och förehavande var icke utan allt fullt med... farlighet.

Hur Gustav sedan tog sig upp till Rankhyttan – där vi strax skall möta honom – förmåler inte historien, inte heller var han försåg sig med "vadmalsklut", dvs. bondkläder. Kanske det var hos Peder Svensson på Vibberboda utanför Hedemora; denne var en av Gustavs mest kända medhjälpare och anförde bönderna under de första striderna med "de dansktrogna" våren 1521.

Vid Sancti Andreae tid [30 november] eller något härefter kom han upp i Bergslagen, gav sig där först till Anders Pedersson i Rankhyttan, dock höll sig undan klädd i bondkläder. Men en piga lät förnämnda Anders Pedersson förstå, att hon hade blivit varse på honom en gullstickad skjortkrage, utav

Denna loftbyggnad är det enda som återstår av gården Ornäs där Arent Persson (Örnflycht) var bosatt med hustrun Barbro Stigsdotter. Enligt traditionen skall Gustav ha firats ned genom avträdet på baksidan av den kringbyggda gården då han hotades att bli infångad. Ornäsloftet har visats för besökare åtminstone sedan 1630-talet och öppnades som vårt första museum på 1750-talet.

vilket Anders förmärkte vem han var, tog honom så hemligen till sig, kände honom väl igen, ty de hade studerat tillhopa i Academian [universitetet] uti Uppsala för tolv eller tretton år sedan, besporde så av honom vad lägenhet på färde vore. Och när han hade givit honom de bästa råd han tänka kunde bad han honom så foga sig dädan och bege sig till ett annat ställe, ty han befruktade sig komma i någon fara för hans skull. Tänkte så Gustav bege sig till Aren Pedersson på Ornäs. Men när han om natten lopp över färjestaden emellan Vika och Torsång var isen så klen att han kom där ned inunder med båda armarna, dock halp Gud (än dock han var platt allena) att han kom väl där upp igen, gav sig så tillbaka igen in i färjekarlens gård, blev där sänär den natten över torkandes sina kläder. Kom så sedan dagen efter till Aren Pedersson, trodde honom väl och avslöjade sig för honom. Aren gav honom goda ord, lovade honom där bliva utan all fara. Dock satte han sig uti sin släde och for till Måns Nilsson i Asbo [Aspeboda], upptäckte för honom vad på färde var, befrågandes honom om råd. Måns hade svarat den gången att Aren skulle ingalunda bry sig om saken utan låta honom fara vart han kunde, han frie sig, sade han, om han kan.

Gustavs äventyr har filmats i olika versioner. Denna bild är ur filmen Gustav Wasa i regi av John U. Brunius 1928. Huvudrollen spelas av Gösta Ekman. Foto Svenska filminstitutet.

Men Aren mente sig vilja större tack förtjäna av konung Kristian och hans anhang, drog så strax tillbaka ifrån Asbo och framom sin gård till Bengt Brunsson, Stig Hanssons måg, vilken på den tiden var konung Kristians fogde över Bergslagen och alla Dalarna, beröjde så honom vad uppå färde var. Kommo så tillsammans Bengt och Aren dragandes till Ornäs med 20 karlar, aktandes där taga honom vid halsen.

Här bör inskjutas, att Anders Persson, som hörde till bergsfrälset, sedermera råkade illa ut och liksom en del andra av Gustavs gamla vänner blev halshuggen 1534. Ladan i Rankhyttan, daterad till 1400-talets senare del, kan ännu beses. Arent Persson [Örnflycht] från Uppland var gift med Barbro, dotter till den i berättelsen omnämnde Stig Hansson, en rik och mäktig man, bergsfogde på Silverberget och ägare till bl.a. Ornäs – om nu inte dottern fått gården när hon gifte sig. Hennes syster Anna var gift med Bengt Brunsson, som var Kristian II:s fogde i Dalarna. Måns Nilsson [Svinhufud] i Aspeboda, en mycket rik man, avrättades 1534. Stig Hansson halshöggs redan 1522 för "uppenbart förräderi" och Gustav beslagtogs bl.a. 1000 mark lödigt silver. Arent Persson däremot klarade sig undan alla efterräkningar och dog först ca 1548. Han hade då varit en lojal anhängare till

Gustav och fått flera förläningar. Men vi återvänder till Peder Svart:

Men förbemälte Aren Pederssons hustru [Barbro Stigsdotter], när hon förnam att Aren körde framom sin gård Ornäs, då han kom tillbaka ifrån Asbo [Aspeboda] kunde hon väl märka vad han hade i sinnet, och att han drog till fogden Bengt Brunsson som sagt är. Var hon då så dygdelig, att hon gav Gustav förvarning, fick honom häst, åketyg och dräng och skyndade honom till herr Jon i Svärdsjö [kyrkoherde], den ock med honom i Uppsala studerat hade.

Denna magra skildring hade broderats ut åtskilligt redan i slutet av 1600-talet. Gustav sov i ett gästloft i den stora gården, byggd som en sluten fyrkant. Det s.k. Ornäsloftet är det enda som återstår ännu idag och det har visats för besökande sedan 1630-talet, kanske tidigare; det öppnade som vårt första museum på 1750-talet, även om inga föremål som visas där är "äkta", utom möjligen sängen. Loftet är med dendrokronologi daterat till 1512. Gustav kunde ju inte fly över den kringbyggda gården, utan firades ner med ett rep genom avträdet på utsidan, där drängen Jakob Jakobsson väntade med en släde. Gustav skall ha besökt ett par hyttor utanför Falun samt skänkt en silverdolk till en vägvisare. Innan han kom till Svärdsjö övernattade han på Åkersgården i Bengtsheden, där bondhustrun bad honom: "Vägar, gör mig några korvstickor, medan du har intet annat att göra", till vilket Gustav skall ha svarat: "Intet kan jag göra era pölsepinnar."

Vistelsen i Svärdsjö är rikt utbroderad i folkminnet. Om vad som hände hos Herr Jon berättar 1667 Hans Andersson i Linghed – som hört det av sin farfar – bl.a. för prosten Lars Folkerius: Gustav kom till prästgården och gav sig först i lag med drängarna, tröskade med dem i ladan och försökte utröna Herr Jons sinnelag. Sedan han förstått, att denne inte var danskvän, gav han sig till känna och stannade i tre dagar. Då Herr Jons hustru frågade, varför han höll handklädet åt drängen, svarade han: "Det kommer eder intet vid." Så skaffade Herr Jon honom till Sven i Isala.

Kyrkan i Svärdsjö pryds av två kronor på en spira; den äldre skall ha skänkts av Gustav, den yngre har drottning Kristina låtit sätta dit. Det hus Gustav skall ha sovit i flyttades omkring 1800 till Sundborn och 1943 till en plats vid väg 293 öster om Falun.

Bonäs by i Mora ger en ganska god föreställning om hur en bondby i Dalarna kan ha sett ut på 1500-talet med sitt gytter av hus. Foto från början av 1900-talet.

Vid gamla landsvägen i parken vid prästgården står ett ståtligt monument, rest 1920.

Så över till äventyret hos denne Sven i Isala varom Folkernius också upptecknat en berättelse 1667:

Relation om höglovl. i åminnelse s.k. Göstaf Ersson. Anders Hanssons Relation om ladun, som gamle konung Göstaf skall hava tröskat uti i Isale, nämligen (k. Göstaf Ersson) flyendes k. Christians tyranni haver kommit till herr Joen i Svärdsjö, men efter där var intet tryggt till vara för bem:te k. Christians häftiga ansökning efter honom, skickade h:r Joen honom till Isale (som ligger något avsides) till Sven Nilsson i Isale, som då var kronans djurkarl (Anders Hanssons farfars far), där han en god tid över vintern in till våren var [!], när k. Christians parti kommo och frågade efter honom, drev Sven Nilsson honom till arbete och i synnerhet till att tröska där i en ladu, som ännu står uppe med väggar och tak...

Redan denna relation innehåller, som ofta påpekats, en orimlighet, nämligen att Gustav skulle ha stannat ända till våren. Vid denna tid – i december 1520 – hade dessutom kung Kristian II knappast personligen börjat intressera sig för flyktingen; det var sannolikt den unionstroga fogdemakten som jagade honom.

Folkernius gör samma år ett tillägg i ett brev, som via biskopen ingick till Antikvitetskollegiet och som innehåller en klassisk berättelse:

Gustav Vasa hos Anders Persson på Rankhyttan. Enligt Peder Svart upptäckte en piga Gustavs guldstickade skjortkrage under hans enkla bondekläder. Anders, som studerat i Uppsala samtidigt med Gustav, kände då igen honom, men vågade inte hysa honom hos sig, utan Gustav drog vidare mot Örnäs. Anders Persson kom så småningom i onåd och avrättades 1534. Kistebrev, utgivet av P. A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

När k. Christians parti kommo en gång i stugan, där hans Maj:t var, hanterade Sven Nilsson honom såsom sin dräng, på det han skulle komma . . . undan, hustrun slog honom i ryggen med kakspaden sägandes: vi står du här och gapar på det främmande folket, haver du aldrig sett folk förr, packa dig ut i ladun.

Enligt ett förhör som en senare kyrkoherde höll 1710 med dels den 97-årige Hans Ersson i Kyrkbyn, född på Isala, dels med Mats Olsson i Isala, omkring 80 år gammal, skulle Gustavs hjälpare ha hetat "Sven Algsson". Först hos Johan Brandberg, den i sin farbrors, Jakob Brandberg på Örnäs, uppdrag på 1750-talet så flitigt verksamme utforskaren av Gustavs äventyr, finner vi det sedermera gängse namnet:

De äldsta bönderna i Isala och i synnerhet samma Svens efterkommande, som ännu leva och äga ladan, påstå i det högsta, att omförmälte Sven aldrig hetat Sven Nilsson, utan Sven Elfsson, ty fadern har haft det namnet Elf, Elfer, Elfvo eller Elof, som och kan vara mycket möjligt. Den nuvarande ägaren av ladan, Johan Hansson, är berörde Sven Elfssons sonsons sons dotterdotterson . . .

Nu är faktiskt Sven i Isala en historiskt påvisbar person. Han nämns flera gånger i Gustavs brevväxling, första gången i slutet av 1524 som "denne gode man, Sven Johansson i Isclie", som

skall föra kungens talan inför bönderna och intyga, att skatten icke använts till "jordgods eller egennyttige ägodelar, utan sköna skepp, bössor, harnesk och allehanda värjor". Sven återkommer i olika sammanhang, sista gången 1557 som timmerman från Svärdsjö. Jordeboken 1539 visar Sven som ensam bonde på Isala.

Den berömda tröskladan, nyligen säkert daterad till 1470-talet, har reparerats flera gånger och är en känd sevärdhet. Gustav III, som intresserade sig mycket för Vasaminnet, lät sätta upp en minnessten av äldalsporfyr och tilldelade den dåvarande ättlingen till Sven "Elvsson" (rätteligen alltså Johansson) en ärtlig belöningsmedalj med Gustavs bild.

Låt oss återgå till Peder Svarts krönika och ta upp tråden i Svärdsjö:

Därvid [d.v.s. hos Herr Jon] vart han ganska väl undfången, vilade sig så där vid pass en vecka. Skyndade så herr Jon honom över daleskogen in till Rättvik, där tövade han några få dagar, talade med bönderna och bad dem överväga om de danskes tyranni stod till lidande eller ej. Rättviks karlar svarade honom väl och sade sig gärna vilja göra de danske motstånd. Men efter de icke hade varit därom till råds med de andre socknar i Dalarne, dristade de sig icke allena sådant företaga förrän de förvissat sig med de andra vad de ock hade i sinnet härom. Drog så Gustav till Mora och handlade med dem.

Även om sträckan Svärdsjö–Rättvik finns mycket mera att inhämta hos folktraditionen, nedtecknad i slutet av 1600-talet eller senare. Omkring 1700 görs ett tillägg i form av en sedan antiken känd vandringsägen, som snabbt spriddes. Det är det mest populära och mest osannolika av alla "äventyren" – det om halmlasset.

Sven i Isala var enligt en av berättelserna den som på kyrkoherden Herr Jons inrådan körde Gustav i en halmskrinda "upp till Rättviks socken i Dalarna". I och för sig är det möjligt att han här och var 'liftat' med en transport. Långt fram i vår tid användes nämligen de ängslador, som fortfarande på många håll står kvar i landskapet, till att förvara skörden från utäggorna. Man tillvaratog allt tänkbart foder och halm, såväl som löv från träden; vid behov fördes det under vintern från ängsladorna till kreaturen på gården.

Äldst som tradition är måhända "Dahlvisan", av vilken endast två verser av de ursprungliga 20 är bevarade. En av dem lyder:

Kung Gustaf uti Halmskrinda låg, falivilom.
De förde honom kring Dalkare land, falivilivilivom.
Så kördes Danska ur Sverige, falivilom.

När Gustavs äventyr sammanställdes 1768 i tryck skulle så den mera utbroderade historien från ca 1700 inpassas och det skedde genom ett tillägg:

Detta d.v.s. färden till Rättvik skedde icke utan största äventyr, helst som nu de fleste pass och broar voro av danske vakter bevakade. Vid ett sådant ställe hände, att halmlasset, såsom misstänkt, av dem med värjor och spjut genomrändes, varvid Hr Gustav så djupt i ena benet träffades, att kort därefter blod viste sig på vägen. Men så kom han dock den gången, oaktat sådant märktes och efterfrågades, genom Svens försiktighet lyckligen undan till Marnäs.

Svens list bestod i att han skar sin häst i foten och så inbillade de "danska" soldaterna, att blodet kom från det skadade djuret. Synd bara att denna vandringslegend är känd sedan romersk tid och återanvänd så sent som på 1940-talet i Dragos-serien! Episoden med skadan i benet förläggs omväxlande till en plats på Svärdsjöns is eller på sjön Ljugaren nära en uppstickande samling block (Svenskskär), där Gustav skulle ha gömt sig och en minnestavla i järn uppsattes 1893. Men nu har vi gått händelserna i förväg!

Folksägnerna har nämligen ytterligare en hel del att berätta om Gustavs gömställen dagarna innan han talade vid Rättviks kyrka. I Marnäs by, på gränsen mot Rättviksskogarna, togs Gustav om hand av Per och Mats Olsson, som gömde honom för "danskarna", först vid Närbo låga (=rotvältan efter en kullfallen fura), sedan längre in i skogen på Kungshögen invid Lungsjöån. På bägge ställena finns minnesstenar; Kungshögens restes 1829 av lantmätarna som ersättning för en inristning på en tall. Kungshögen finns utmärkt på en karta från förra hälften av 1600-talet. Den kan ännu idag bara besökas av fotvandrare.

Från dessa ställen i skogen tog sig Gustav så över Ljugaren och Svenskskär till Nedre Gärdsjö, inte långt från Rättvik. Här om berättar en uppteckning från 1757:

Min salig fader, fältväbeln Petter Danielsson, som år 1709 blev död, 74 år gammal, och har i livstiden i Polen tjänat konung Karl X i fält, berättade för mig sannfärdeligen, att här i Gärdsjö by, under min byggning uti en

Dansande och "spellande wppå piipor och fettlor" ses ett lantligt sällskap från 1500-talets förra hälft. Gobeläng vävd i Sverige för kung Gustav. Förlagan är ett samtida kopparstick av Hans Sebald Beham. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

liten källare, som dock för tvenne år sedan började förfalla, varför han blev igenkastad och flyttad, har högtsalig konung Gustav I blivit för sina fiender undangömd. Denna källare var med kullrig kampsten på sidorna murad med tak av tältnar och en lönnlucka över ingången uti förstugan, som härmed intygas. Nedre Gärdsjö by och Rättviks socken den 30 mars 1757. Daniel (bomärke) Persson emot 77 år gammal.

Redan här framgår det tydligt, att den ursprungliga källaren skottades igen 1755 och flyttades. Frånsett att följande författare sällan observerat, att den under 1800-talet flitigt förevisade källaren inte var den ursprungliga, tillfogar de dessutom nya detaljer, som vi inte skall gå in på här. Som redan påpekats fanns det säkert inga danska soldater i Dalarna, däremot unionstroga, kanske utsända från Västerås.

Vad hände vid Rättviks kyrka och därefter? Beträffande Gustavs tal vet vi naturligtvis ingenting – låt vara att sentida, fantasifulla krönikörer återger det. Däremot tycks det ha hänt något kort efter det att Gustav gett sig av. Peder Svart uppger, att det skickades ett par "av kung Kristians parti" till Rättvik; det rörde

sig om Tord i Rij[d]sta (frälsemannen Tord Tordsson innehade Rista i Odensvi, Västmanland. Han levde länge och blev aldrig drabbad av något straff) och Otto Nilsson [Hästhuvud, adlad 1509] i Holm (inte heller Herr Otto bestraffades; Holm ligger i Tuna, Dalarna), som anförde ett hundratal ryttare. De blev observerade på avstånd och några förskräckta bönder ringde i kyrkklockorna; som vinden blåste från söder, hörde trupperna ingenting, men alla vapenfria män blev uppbådade.

Förföljarna tog in i prästgården; kort därefter ansattes de av "var man i socknen med sina fulla värjor", som slog in portarna med stora stockar. Med nöd avvärdades ett blodbad; några flydde, säger Svart, "upp i kyrktornet" (varmed han avser klockstapel, eftersom tornet byggdes först efter 1778). Det kom till dagtingan och talesmännen för truppen förklarade, att de inte alls ville Gustav något ont, utan att de tvingats deltaga i företaget. De släpptes då lösa, men några av dem fick "duktiga slag" av böndernas yxhammare.

I Rättvik finns den enda sten med inskrift, som inte uppsatts av historieromantiker utan sannolikt huggits kort efter Gustavs äventyr. Det är den s.k. munkstenen. Den var känd redan vid 1600-talets början. Numera är den fastsatt i kyrkogårdsportalen. Förutom inskriften ser man en slända, en kalk med oblat och en dolk. Den ålderdomliga, gotiska skriften, som daterats till 1500-talets början, kallades förr "munkstil" och har gett stenen dess namn. Man läser här: "Gud nadi Erik Nicliis själ et ceteris. Amen". [=Gud vare Erik Nilssons själ nådig och de övriga. Amen.] Hur skall nu detta tolkas? Förklaringarna är många. Kalken och oblaten tyder på att det rör sig om en präst, sländan om en eller flera kvinnor ("et ceteris"?) och dolken skulle då syfta på en våldsam död. Kanske har den något att göra med den ovannämnda striden; det finns dock andra tolkningar, bl.a. att Erik Nilsson skulle ha varit en danskvänlig präst.

En stor "bautasten" restes 1893 söder om kyrkan. Högstämda tal hölls vid invigningen. Vi kan här på en "domarring", som i form av tolv stenar omger monumentet, läsa namnen på alla dem, som enligt sägnerna hjälpt Gustav i Dalarna.

Vintervägen från Rättvik till Mora gick över Siljan till Stumsnäs. En klipphäll vid Siljans strand uppvisas som den plats där Gustav skall ha lagt sina islägg, som han lånat i Rättvik... Men det finns också en bod (från 1600-talet!) på Grangården i Sjurberg, där han skall ha övernattat. Men i så fall hade han vandrat sommarvägen, inte över Siljan!

Gustav hade alltså anlänt till Mora för att "handla" med sockenborna. I mitten av 1700-talet ansåg man sig veta, att han tog in hos kyrkoherden, herr Jakob (Jacobus Petri), en välkänd prästman. Även här berättas historien från Svärdsjö om hur prästen hållit i handfatet, när Gustav skulle tvätta händerna och hur det förundrat en gammal gumma i prästgården.

Låt oss återgå till Peder Svart för att se vad han mera har att berätta:

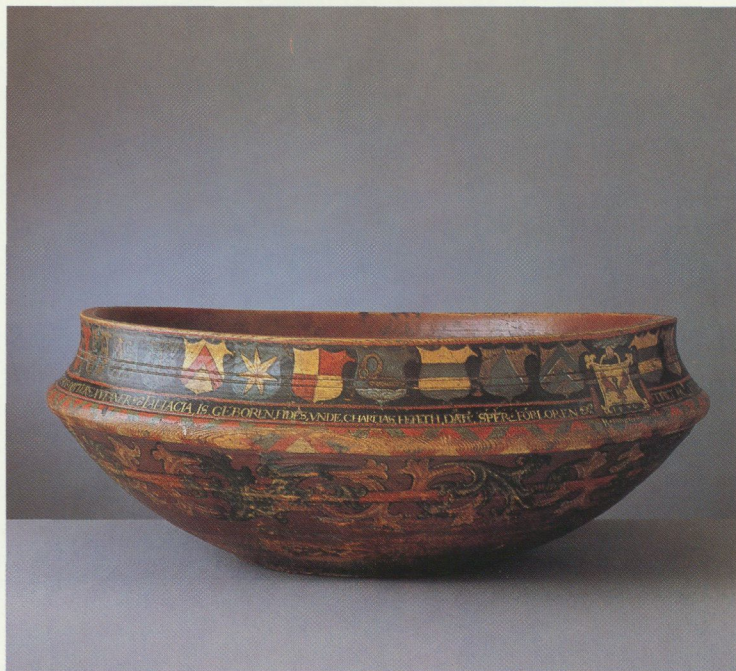
När nu Henrik van Melen [denne var bror till en tysk politiker och kondottiär som 1522 gick i Gustavs tjänst, men 1525 måste fly till Sachsen och blev kungens bittra fiende. Denne dog 1561.] (den konung Kristians slottsfogde var på Västerås) fick veta, att Gustav var kommen upp till Dalarna, begynte han och hans parti, konungens befallningsmän, känna icke liten ängslan för det sedan skedde, att han skulle göra dem dörren trång. Sändes för den skull dit upp den ene efter den andre till att

Gustav räddas av Tomt Matts Margit undan danska spejare. Gustav hade kommit till Tomtgården i Utmelands by i Mora före jul 1520. Husmodern i gården, Margit, höll på med ölbryggen inför julen och för att gömma honom för 'danskarna' körde hon ner Gustav i källaren och satte vörtkaret över luckan. Oljemålning av Johan Fredrik Höckert 1859.

taga honom vid halsen eller dräpa honom, eller åtminstone göra honom förfång hos dalekarlarne, till vilket Stig Hansson, Kristoffer Olsson på Kopparberget, biskop Ottos bror, [Otto Olsson, ofta kallad Svinhufvud, var biskop i Västerås och en anhängare av Kristian II. Han tillhörde på fädernet ätten Stjärna, på modernet Svinhufvud. Han avled 1522. Om Stig Hansson har talats ovan.] likaså förbe-målte Bengt Brunsson och många flera icke nödbedda voro. På samma värv förskickades dit upp en underfogde i Dalarne, benämnd Nils Västgöte, han drog åstad förmodandes sig väl bekomma flera hjälpare med sig där uppe, när så behövdes. På samme tid var i Dalarne en dansk karl benämnd Rasmus Jute, vilken herr Sten [Sture] tillförne tjänt hade och hade där gift sig. Han gav sig till Gustav och räckte honom händerna. Och när de förnummit hade på vad värv Nils Västgöte var dit upp kommen, drogo de till honom där han låg hemma hos Jon Koffre, länsmannen i Mora, och slogo honom ihjäl. Så lagade Gud att det kom honom själv över huvudet som han hade aktat en annan.

Peder Turesson Bielkes bolle, troligen tillverkad till hans begravning 1520. Bollen är svarvad i alm och målad samt bär i överkanten vapensköldar med Peder Turessons och hans hustrus 16 anor dvs. fyra släktled bakåt i tiden, samt inskriptioner. Peder Turesson var herre till bl.a. Kråkerum i Tjust. Bollen skänktes 1861 av änkedrottning Josefina till Statens Historiska Museum, som 1914 överlät den till Nordiska museet. Foto Mats Landin.

Denna historia, som verkar sannfärdig i all sin tidstypiska brutalitet, var länge förvanskad hos senare historiker. Karl IX, på vars uppdrag Erik Göransson Tegel skrev hans faders historia (tryckt 1622), utövade en mycket noggrann kontroll över arbetet – Tegel säger att kungen själv nästan kunde anses som författaren. När vi kommer till ovan citerade episod, som i övrigt helt bygger på Svart, heter det endast, att Rasmus Jute slog ihjäl Nils Västgöte; Gustavs medverkan har försvunnit. Det är märkligt, att den föga ömsinte Karl IX utövat en så finkänslig censur!

Redan på 1600-talet utpekades minst ett par ställen i trakten av Mora, där Gustav skulle ha gömt sig – ganska naturligt efter mordet på underfogden! Berömdast är källaren hos Tomt-Mats i Utmeland, besökt av många turister alltsedan slutet av 1600-talet. Över denna reser sig sedan 1860 ett monument i form av en ganska anskrämlig byggnad. Här hänger bl.a. J.F. Höckerts berömda tavla, som visar hur Gustav kryper ner i källaren medan Tomt-Margit bereder sig att rulla ett stort ölfat över luckan. Den ursprungliga stugan ovanpå källaren flyttades i slutet av 1700-

Solur av sandsten, daterat 1634, med ätterna Vasas och Leijonhufvuds vapen. De avser troligen Erik Abrahamsson Leijonhufvud och Ebba Eriksdotter Vasa, föräldrar till Gustav Vasas andra gemål, Margareta Leijonhufvud. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

talet till annan plats. Monumentet invigdes under stora högtidligheter av den blivande Oskar II i närvaro av bl.a. brodern, hertig August av Dalarna.

Åter till Peder Svart:

Därefter i julhelgen talade Gustav med allmogen i Mora hållandes dem före att de ville tänka tillbaka och förspörja av gamla män, hurudant regemente de danska plägade föra här i Sverige, och om de hade sport eller hört huru den danske Jösse Eriksson (den konung Eriks av Pommern fogde var på Västerås) hade dem trakterat en sådane god vilja var ock ännu för handen, och var dem friliga [förvisso] ärnat av de danske. Men om de ville vara män för sig och laga sakerna allvarligt före, tilltrorde han sig med Guds tillhjälp kunna vara deras hövitsman och förekomma sådant fördärv som dem och meniga riket förestod, om icke i tid därom tilltänkt bleve. Men den tid fick han ingen behagligt svar av dem, utan de sade sig vilja bliva vid det huldskap de hade lovat konung Kristian och bådo honom förse sig dädan vart han kunde.

Drog så Gustav ifrån Mora och in i Västerdalarne.

Talet är nog föga autentiskt.

Vi kan inte här uppehålla oss vid de fantasifulla skildringar av

Vasaloppet, som arrangerades första gången 1922, har inspirerats av de minst tre skidlöpare, som enligt sägnen hann upp Gustav "överst i Lima" (= Sälen) när han var på väg till Norge. De lyckades övertala honom att vända om för att komma dalkarlarna till hjälp och undsättning. Foto Svante Hedin, Visum.

I 1800-talets romantiserande historiemåleri skildras kungarna som folkhjältar. Här talar en ungdomligt vek Gustav till dalkarlarna vid Mora kyrka 1520. Målning av Johan Gustaf Sandberg 1836. Foto Statens konstmuseer.

allmogens reaktioner, som senare författare ägnat sig åt. Peder Svart är säkert mera sanningsenlig i sitt kortfattade konstaterande, att Gustav bemöttes kyligt, trots att han förmodligen i det *verkliga* talet framställt sig som de populära sturarnas talesman. En främmande adelsman i bondkläder, som talade på en för dem svårbegriplig dialekt, hade nog inte så lätt att övertyga övre Dalarnas bönder, som dessutom var vana att följa de mäktiga bergslagsmännens råd – och med dem hade ju flyktingen misslyckats totalt!

En dryg vecka senare skulle emellertid några andra flyktingar omvända dalkarlarna i Mora.

Senare har åtskilliga konstnärer velat skildra scenen vid den s.k. Klockgropen, där talet skall ha hållits och där f.ö. Gustav III stod 1788. På platsen kan vi idag beundra Anders Zorns staty, gjuten 1903. Gustav är framställd i daldräkt och fångad som om han just talat, med oro i ansiktet. På plinten läser man den av

konstnären avfattade inskriften på moramål: "Jän Gustaf Eriksson täled a Morkarrum 1520 reited Dalfok mörjkä 1903. Gärði Zornim" (här, där Gustav Eriksson talade till Morkarlarna, reste Dalfolk märket. Zorns verk).

Vid invigningen var landshövding Wersäll närvarande som en av främjarna. Kronprins Gustav, sedermera Gustav V, bjöd täckelset falla och dalregementet paraderade. Karlfeldts dikt "Han trädde upp ur männens flock" sjöngs av en sockenklädd kör:

Nu leker sommar kring hans stod.
Vi tro att än vid myr och flor
vår uppbrottssång kan dåna god,
om onda tecken sia.
Blås då på nytt från Mora Strand,
du friska nordan, som vårt land
kan rensa och befria!

Men låt oss återgå till de sanna eller osanna äventyren. När Gustav avspisats i Mora gav han upp och drog, som vi sett, in i Västerdalarna för att bege sig till Norge. Om denna del av färden har Peder Svart ingenting att berätta – bara hur han blir kallad åter, varom mera inom kort. Däremot skildrar han ganska utförligt vad som hände i Mora sedan flyktingen begett sig av, säkerligen *inte* på skidor!

Vid pass en vecka [dvs. en vecka efter uppträderna i Rättvik; Gustav hade väl nyss lämnat Mora] *därefter kom Lasse Olsson* [Björnram, en stureanhängare från Östergötland, senare fogde i Norrland, död 1572] *upp till Mora och visste besked säja om konung Kristians* *förehavanden huru han aktade rida sin eriksgata om landet och hade befallt* *uppresa galgar vid var länsmansgård. Likaså de skulle snart förmoda vänta* *brev om den kostgård den fördenskull utgöras skulle. Då mumlade somliga* *av dem säjande: Råde Gud oss icke ångrar en gång, att vi vedersakade* *Gustav Eriksson. Sporde ock Lasse Olsson fast efter honom, och när han* *hade förstått vart han hade tagit vägen, rådde han dem allvarligen därtill,* *att de skulle kalla honom tillbaka igen...*

Litet därefter kom ock en frälseman dit upp benämnd Ingel Mickelsson i *Nederby uti Trögden* [Uppland]. *Han visste än vidare besked härom och* *förtalde rätt till pricka allt det tyranni som konung Kristian i Stockholm och* *uti sitt uttåg utur riket bedrivit hade, det utstofferade han så för dalkarlarna* *att dem brast tårar av ögonen. Sade dem dock desslikes att här uti landet vore* *ganska många svenska hovmän på skogarna liggandes, som aldrig hade givit* *sig under de danskes regemente. Vilket han ock sade sig göra och sade vad de*

danskes regemente ville vara de svenske för tungt, ty de vore så osparda på det svenska blodet, och hade sin lust därutav att många galgar hängde fulla med svenska män.

Medan morafolket sålunda påverkades att agera av ännu fler stureanhängare var Gustav på väg till Sälen, som då hörde till Lima. Det är just denna sträcka, som utgör *Vasaloppet* alltsedan 1922. Sträckningen har åtminstone delvis lagts efter senare sägner om färdvägen.

Ett enda brev finns kvar efter vad man tror utgjorde det första försöket att insamla ytterligare uppgifter från Dalarna, kanske på order av Gustavs yngste son, hertig Karl. Det är författat den 18 maj 1593 av kyrkoherden Herman Pauli i Malung och översänt till fogden i Järnbergslagen och Västerdalarna Hemming Persson. Det återges här med ursprunglig stavning:

"Lycko och salighet aff Gudh Fadher genum Jesum Christum idher aff hiertatt altid önskandes etc. Tär näst en ödmjukeligh tacksäjelse för bewiste wälgerninger. Käre Hemingh Person giffwer Jagh tilkenne, att iagh haffwer warit i Lima Sockn och grannelighe ransaket om then Tallen som ij skriffwer migh till om, och haffwer funnit i sanningh ath Salighe Konung Göstaff haffwer huilt och fått sigh maatt på en Talle-Låghe, som tå nedherfallin war, och nu är ruttin, och tå han hade huilt och fått sigh thär matth, gick han sidhen litthet länger fram till ena Källo ath dricka, och tå han druckit hade, gaff han henne namn säijandes, Källan skall heetta sööta Putta, och kallas hon ännu i dagh såå, och widh samma Källa stodh på then tidh en stor Ald(er) [al], på hwilken salige Konungh Göstaff skaar ena Krono, et kårs, sitt namn och årtalet, och stodh hon en tidh längh sidhan hon toor war, ty hon bleff upstöödh, men nu ähr hon bortho; Berghet ther Hans Nådih huilte och drack aff Källan, kallas Hämninghe bergh [Fenninge-berget], liggandes ena miiilo widh pass frå Lima sochn in på skogen åat Mora Sochn. Konung Göstaffs ledsagare haffwer varit store Guldbrandh vid Sälan i Lima sochn och sahligh Konungen gått med skaarboghar [snöskor] ifrån Mora och til Lima, siidhan kom han hijtt till Malungh Sochn, och haffwer leghat ena natth uthi ena hödhladho, som kallas än nu i dagh Konungz-Ladho. Inthet synnerligh käre Hemingh godhe wen och brodher på thenne tijdh edher ath tilskriffwe, uthan Edher sampt Hustru och allan Edher wårdhnat Gudhi befallandes til lyff och Siäll. Datum Malungh then 18 Maij A:o 1593.

E.A.T.W.

Herman Pålsson"

Detta brev var okänt fram till mitten av 1800-talet och har därför inte påverkat de sägner som nedskrevs på 1700-talet. Vi tvivlar mycket på att Gustav skulle ha ristat "en krona, ett kors, sitt namn och årtalet" på en al, men någon kan ju ha gjort det sedan

han blivit kung. "Söta Putta" har utpekats som en aldrig tillfrusen källa längs den gamla vintervägen mellan Älvdalen och Lima. "Store Guldbrand" var en man bosatt i Sälen.

Senare lokala berättelser ger oss en mycket säregen färdväg. Gustav skall ha gömt sig under en bro i Morkarlby strax utanför Mora och så tagit sig till Oxberg, där han gömt sig för "danskarna". Så drog han över Gopshus på den gamla vägen till Älvdalen; i den s.k. konungskällan nära Holtby skall han ha släckt törsten; mera säkert är, att Karl XI passerade där 1686. Från Älvdalen vandrade eller åkte Gustav över Evertsberg till Risberg, där en grop i marken, "Konungskällaren", ligger blott ca 100 m från Vasaloppsspåret. Över Tennänget går så vägen genom skogarna – med källan "Söta Putta" – fram till Lima; han skall ha övernattat i gården Storholn, som ägts av samma släkt sedan 1500-talet, samt bevistat gudstjänsten i Lima kyrka. Så nådde han då Sälen, där han tog in på Olnispagården (av Ol Nils Pers). Vid den tiden fanns tre bönder i Sälen, den ovannämnde Gullbrand, Jon Persson och Nils Olsson, som blev hans värd. Gården gick i dennes släkt till 1945. Numera är den museum och byggnadsminnesmärke. Från Olnispagården började Gustav färden mot Norge.

Låt oss nu återvända till Mora och vad som Peder Svart berättar:

Dalkarlarne befruktade nu stortligen att Gustav redan skulle vara dragen över fjället till Norige, gjorde efter Lasse Olssons och Ingel Mickelssons råd och sände en åstad benämnd Engelbrekt med några andra skidkarlar de där genom natt och dag drogo genom skogen med samma värv och funno Gustav överst uppe i Lima. De avslöjade strax sitt värv bedjandes honom för Guds skull, att han nu ville vända om igen, komma dem till hjälp och undsättning, de ville nu gärna endräktligen icke allenast svära honom huldskap, troskap, mandskap och lydno, utan ock med honom våga och uppsätta liv och blod. Så följde han dem tillbaka igen till Mora.

Hur långt Gustav hann, vet vi naturligtvis inte. Ett stort monument restes 1903 "af Fosterlandsvänner" på en höjd i Sälen. Gustav måste ha färdats långsamt, eftersom han bör ha haft minst en veckas försprång; säkert kunde han inte åka skidor. Det är minnet av de enligt Svart minst *tre* skidlöparnas bragd, som inspirerat till Vasaloppet. Som framgått hette en av dem Engelbrekt, enligt en senare tradition en annan Lars. Båda sägs ha

varit från Kättbo, där en minnessten invigdes 1934 – det yngsta av vasamonumenten i Dalarna.

Hur det nu än gick till och vilken väg han än tog var Gustav tillbaka i Mora omkring mitten av januari 1521. Nu skulle det i fortsättningen bara gå framåt i karriären för den unge upprorsmannen.

Där kommo till honom de förnämligaste av alla socknar i både östra och västra Dalarne, samtyckte och korade honom till Sveriges rikets hövitsman, svoro honom ed, lydno och hörsamhet, satte så till honom 16 smocke duktiga karlar de honom tjäna och på honom akta skulle. Alltså uti Guds den heliga Trefaldighets namns åkallan uti en salig stund begynte han sitt regemente.

Med detta val slutar så Gustavs fantasifullt utbroderade äventyr i Dalarna; frågan är, om så mycket någonsin berättats om en enda person under en så kort tidsperiod i svensk historia. Det betyder ingalunda, att vi för återstoden av Gustavs liv och regering skulle sakna folktraditioner, samtida berättelser av tvivelaktig sanningshalt – för och emot Gustav – eller senare biografier som blandar dessa ingredienser med vad som bevisligen tilldragit sig utan minsta försök till källkritik. Tvärtom, det har varit ett besvärligt arbete för forskningen att sovra materialet till en någorlunda vederhäftig biografi. Ett värdefullt underlag är de rikligt bevarade arkivhandlingarna från hans regering. Viktigast är *Konung Gustaf den förstes registratur* i 29 band (1861–1916), som omfattar större delen av hans inrikes brevväxling, samt ett flertal arbeten som bygger på hans omfattande räkenskaper.

När det gäller breven är mycket få skrivna av kungen själv – han hade en driven handstil, men måste vanligen lita till sina hunsade sekreterare. *Hur* mycket som dikterats av honom själv och vad som skrevs 'efter mall' skall vi inte gå in på här; de mustiga citat som förekommer bär dock en så personlig prägel, att de knappast kan vara kansliprodukter.

RIKSFÖRESTÅNDARE 1521–1523

Sedan Gustav Eriksson valts till Dalarnas hövitsman – troligen i egenskap av sturepartiets anhängare – började det gå dåligt för de unionstroga. Redan i början av februari 1521 gjorde Gustav ett litet krigståg till Kopparberget, plundrade tyska köpmän och tog upp skatt. Fogden Kristoffer Olsson och andra "förrädare" tillfångatogs. Dalarnas sigill tog han i Stora Tuna och sigillerade

Gustaf I i kistebrevsversion, utgivet av P.A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund

Carl Milles kraftfulle Gustav Vasa i Nordiska museet. Milles gjorde först en åldrig Gustav i gips till museibygnadens invigning 1907 (se s. 81). 1925 utbyttes den mot denna polykroma staty, skuren i ek. Den tidigare statyn förstördes. Foto Ulla Wäger.

den första proklamationen med detta. Den danske ståthållaren i Stockholm, Didrik Slagheck (från Westfalen), en föga sympatisk, illa omtyckt äventyrare, tågade med krigsfolk till Västerås. Vid påsken drog Gustav upp i Hälsingland och Gästrikland för att värva anhängare; i södra Dalarna drog en bondehär under Peder Svensson från Vibberbo ned till Brunnbäcks färja, där de mötte de danska eller låt oss säga dansktrogna trupperna under ledning av två danskar – den ovannämnde Didrik samt den jylländske skomakarsonen Jens Beldenacke ('kal nacke'), båda utsedda till svenska biskopar. Ärkebiskop Gustav Trolle, som också var riksråd, ägnade sig åt försvaret av Uppland. Denna första samman-

stötning gick inte så bra för unionsarmén, som drog sig tillbaka till Västerås. Det kan vara värt att åter citera några rader av vår antidanske krönikör:

Desse [dvs. danskarna] när de hörde vad på färde var ovan Långeheden toge de med sig ett stort tal folk och droge in till Brunnebäcks färje, menendes sig kunna betage att de svenske icke skulle komma över älven. Där haver fallit ett sådane snack, de där hade sitt läger. Biskop Billenacke frågade de svenske herrar där med vore ibland annat hure mycket folk den landsände ovan Långeheden kunde till det högsta uppbringa? Honom blev svarat, väl till 20 000. Än frågade han vidare, var så mycket folk skulle kunne bekomma spisning? Därtill blev svarat, det folket vore ringe kräselighet bevane, de plägade meste parten icke annat dricka än vatten, och när det var av nöden kunde de ock låte sig benöje med barkebröd. Då hade Billenacke sagt: De där kunne äde trä och dricke vand, dem tvinger ej fanen, än sider [mindre] någon mand. Bröder [sade han] lader uss drage rätt snart häen etc. Men när dalekarlarne finge förnimme att desse låge där, vore de så glupande att de gäve sig utöver älvene, och när fienden vände sig där mot dem bleve de slagne på flykten.

När Gustav återkommit från Gästrikland gällde det att tåga mot Västerås och att finansiera företaget; ett litet myntverk i Hedemora fick tillverka klippingar, lika usla som Kristian II:s – jämför vad som sagts ovan om Gustav som ekonom! Den 29 april vann bondehären en seger över danskarna utanför Västerås; visserligen utgjorde fienden bara omkring 1000 man rytteri och fotfolk, men den psykologiska betydelsen av framgången var stor. Staden brändes av de unionstrogna, som drog sig tillbaka till slottet. Det dröjde ännu en tid innan det kapitulerade.

Nu förde Gustavs män upproret till Uppland; en stureanhängare uppviglade Värmland och Dalsland, medan den erfarne Arvid Västgöte drog till Östergötland och belägrade Stegeborg. I Småland hade man ändrat mening och allmogen anslöt sig under den lågadlige Klas Kyle. Alla dessa företag kunde nu samordnas under Gustav; han sågs som Sturesläktens representant och var dessutom den ende högadlige ledaren. Mycket berodde detta dock på hans personliga egenskaper.

Samtidigt bedrevs ett veritabelt rävspel mellan de stridande parterna. Den mest hatade dansken, Didrik Slagheck, kallades till Köpenhamn men fängslades före sin avresa. Försonliga toner anslogs och Gustav Trolle kallade den 12 juni till ett riksmöte; de upproriska lovades tillgift och Gustav straffrihet. Från sitt fängelse i Stockholm skrev modern och mostern (Kristina Gyllen-

stierna) och manade till försonlighet. Det var emellertid Kristian som tagit initiativet till dessa brev och befallt, att de fångna sedan skulle föras till Köpenhamn. Några dagar efter sin försonliga skrivelse anföll Trolle plötsligt Uppsala, där Gustav befann sig för förhandlingar; denne undkom, men vid Läby var han nära att tas tillfånga. "Då var den gode herre icke långt fjärran dödsens man", säger krönikören.

Gustav fick snabbt åter ihop sina skaror och anföll i sin tur ärkebiskopen, som förlorade de flesta av sina soldater och måste fly till det snart inneslutna Stockholm. Han återkom aldrig till Uppsala.

Unionspartiet föll nu sönder. Alla försök från Kristians och hans mäns sida att locka upprorsmännen med försonliga ord och löften misslyckades. Mäktiga män som Ture Jönsson (Tre Rosor) i Västergötland och biskop Hans Brask – han som skall ha räddat sig med "brasklappen" vid Stockholms blodbad – gick över till Gustav. Även adeln (de som inte mist huvudet) stödde nu upprorsledaren och på ett herremöte i Vadstena i augusti 1521 valdes Gustav Eriksson till Sveriges riksföreståndare.

'Stockholmsregeringen' förlorade all sammanhållning. De främsta lämnade Sverige, samtidigt som de tog med de fångna höga damerna; Gustavs mor och ena syster dog snart efter ankomsten till Köpenhamn, där de satts i Blå Tornet. Gustav Trolle blev en flyktning under resten av sitt liv, Didrik Slagheck kom efter några månader i onåd hos Kristian och brändes på bål, Jens Beldenacke kastades i fängelse.

Slotten intogs, det ena efter det andra. I början av 1522 återstod bara Stockholm, Älvsborg, Kalmar och några finska fästen i dansktrogna händer. För att betvinga dessa krävdes mer än bondehärar. Det är här Lübeck och Hansan kommer in i bilden. Stockholmsfararna hade trotsat Kristians förbud och bedrivit handel på Sverige. Ett hot från kejsaren, Kristians svåger, väckte hansestädernas stora förbittring. Sympatierna var klart på Sveriges och Gustavs sida – givetvis inte av några ideella skäl, som vi redan framhållit. Lübeck slöt t.o.m. förbund med den arga konkurrenten Danzig. Den unge riksföreståndaren, som förstod att han måste ha hjälp, vände sig till Lübeck och hans brev på nyåret 1522, dels till vännerna från 1519/20, dels till borgmästare och råd, blev väl mottagna. Utan att något egentligt fördrag blev slutet utrustades en flotta på tio skepp med förråd, vapen och

krigsfolk; den anlände den 7 juni till Söderköping. Knektarna tog Gustav i sin tjänst; skeppen köptes (på kredit, förstås). Belägringen av Kalmar och Stockholm blev nu effektivare. Många bönder kunde skickas hem. Redan i augusti började Lübeck kriget med Danmark. Berend von Melen, vars bror vi mött tidigare och som senare kapitulerat som befälhavare på Stegeborg, blev den förste av en lång rad tyskar, som gick i Gustavs tjänst (med de flesta av dem hade han en märklig otur). Denne och Lars Siggesson (Sparre) stödde den lybska flottan, som mest ägnade sig åt härjningar.

Den skickligaste och kanske mest sympatiske (det säger nu inte så mycket) av Kristians medhjälpare var Sören Norby, som bl.a. behärskade Finland. Ännu en hjälpflootta från Lübeck anlände till Stockholm hösten 1522, medförande två rådsherrar, som Gustav ostentativt tog emot nedanför Brunkeberg inom synhåll för det belägrade Stockholm. När så Norby anlände i slutet av november med proviant för Stockholm, kunde han avvisas. Den lybske amiralen ville emellertid inte angripa, varigenom örlogsfartygen kom undan; däremot togs all proviant av svenskarna, så att Stockholms undsättning misslyckades. Staden blev nästan öde genom att all handel avstannat och många borgare flytt. Den var snart innesluten från fyra håll.

På våren 1523 utrymde danskarna Älvsborg och i maj kapitulerade Kalmar, trots hjälp från Sören Norby; själva fästningen gav sig i juli till Berend von Melen. Men då hade Sverige redan fått en kung.

OKRÖNT, KÄMPANDE KUNG 1523–1527

Samtidigt med att Gustav hade stora framgångar gick det allt sämre för Kristian II. Denne låg i krig med Lübeck, hade en långvarig tvist med sin farbror, hertig Fredrik av Holstein, och sökte samtidigt samla all makt i sin hand och kväsa adeln. Han ansågs borgar- och bondevänlig, men det räckte inte; ännu var den danska adeln för mäktig. De tre motståndarna – Fredrik, Hansan och adeln i förening – lyckades förjaga den siste unionsmonarken, som i april 1523 flydde med sin drottning och sina barn för att i Nederländerna få skydd hos sin mäktige svåger. Danmark–Norge hyllade Fredrik som kung. Denne skrev i april och maj till Sveriges ”biskopar, hövitsmän och vem som befälet

Gustavs intåg i Stockholm 1523, sådant det skildras i filmen Gustav Wasa, inspelad 1928 i regi av John U. Brunius och med Gösta Ekman i huvudrollen. Foto Svenska Filminstitutet.

haver i Sveriges rike" (Gustav nämns inte) och bad "sina kära undersåtar" att avstå från alla aktioner och att delta i ett unionsmöte.

I Sverige hade emellertid en riksdag sammankallats till Strängnäs och här fick Fredrik ett indirekt svar. Lördagen den 6 juni 1523 valdes Gustav Eriksson till Sveriges konung. Det dröjde länge innan man började föra några riksdagsprotokoll och de skildringar vi har från förhandlingarna är nog föga tillförlitliga. Om Gustav verkligen, som det påstås, först nekat att mottaga värdigheten, emedan "han redan vore trött av de mödor, han

haft", så var det väl mest för formens skull. Så blev han av meniga rikets råd och allmoge korad konung till Sveriges rike "Gud till lov, heder och ära och alla andeliga och världsliga i Sverige till gagn, nytta, beskärm och långligt bestånd". Den nye kungen sände därefter ett öppet brev om vad som timat, lovade att skicka sig mot undersåtarna i alla punkter efter "Sveriges och Sankt Erik konungs lag". Ärkebiskop Gustav Trolle landsförvisades för evigt i ett av riksrådet utfärdat brev.

Kort därefter kapitulerade Stockholm och på midsommarafton 1523 gjorde Gustav sitt högtidliga intåg i den föröddade staden, där det bara återstod litet över 300 skattskyldiga borgare.

Mycket av vad som hände på riksdagen kommer alltså att förbli okänt, alla i efterhand skrivna, högstämda tal till trots. Detta har inbjudit till nästan lika många åsikter om *varför* Gustav valdes som det funnits forskare. Enligt en skola skall de två närvarande rådsherrarna från Lübeck – mycket hedrade av alla – satsat på Gustav Eriksson och på ett kungaval, eftersom de ville ha en monark att förhandla med, inte ett svagt riksråd. De ville ha sina privilegier stadfästade och skulden återbetalad. De var t.o.m. hotfulla, säger en historiker, och tvingade Gustav att acceptera... Andra åter menar, att valet var hastigt tillkommet som ett svar på Fredrik I:s unionsplaner. Eller var det återstoden av det s.k. rådspartiet som nu såg Gustav som ett bättre alternativ än sturepartiet, som dessutom saknade en vuxen kandidat?

I alla händelser kan vi konstatera, att ett kungaval var planerat redan i maj, när kallelsen till riksdagen gick ut. Det var också ganska logiskt, att den som organiserat och vunnit kampen valdes; det var nog denna gång en verklig folkvilja som stod bakom. Hur många som snart skulle ångra sig är en annan sak...

Under riksdagen blev en av dem – t.o.m. en tysk – medlem av riksrådet; nämligen Berend von Melen, som kort därefter gifte sig med Gustavs syssling Margareta – inte att förväxla med systemen med samma namn, änka efter den halshuggne Joakim Brahe. Hon gifte om sig (1525) med en annan tysk, greven av Hoya.

De närmaste åren är mycket händelserika och problemfyllda. Att den unge kungen kunde rida ut alla stormar, skaffa pengar och besegra motståndare inom och utom landet var en märklig prestation.

För att nu börja med de utrikes problemen så löstes konflik-

terna utan någon vinst för Sverige, men unionen slapp man ifrån. Här betydde Hansans privilegiebrev av den 10 juni mycket. De fick monopol på den svenska handeln, frihet från tull m.fl. rättigheter. Det har sagts, att Sverige blev Lübecks varuhus. Det har också sagts mycket negativt om den nordiska unionstanken, men den hade dock åtminstone till en början varit en kraft, som beredde tre stater ett gemensamt skydd. Nu hade man två monarker i Norden och båda hade Hansan att tacka för sin maktställning.

Gustav såg som en av sina många uppgifter att få en uppgörelse till stånd med Danmark, nu regerat av den något rävaktige, men fredsvänlige och till åren komne Fredrik I och dennes inflytelserika råd. Stämningen länderna emellan blev inte bättre av att den danske kungen tog den landsförviste Gustav Trolle under sitt beskydd och t.o.m. lät denne kröna sig (1524). De svenska adelsdamerna, bl.a. Kristina Gyllenstierna, satt fortfarande fångna. I gengäld hade Sverige ockuperat danska områden – Blekinge och Viken (Bohuslän). Frukten för den landsflyktige Kristian II, som lånade upp pengar och försökte värva krigsfolk, ledde till en uppgörelse. Fredrik bekvämade sig sålunda äntligen att skicka tillbaka fångarna och att godta kungavalet i Strängnäs. Misstron satt förvisso kvar, även i det rekonstruerade riksrådet. Hans Brask skrev, att "aldrig har svenska män något fått av danskar med dagtingan", och försökte i politiskt nit bevisa, att skånelandskapen tillhörde Sverige. Gotland borde också återerövas, tyckte han – men där satt ännu Sören Norby, Kristians trogne anhängare, och höll sig med en kaparflotta, Hansan och svenskarna till stor förtret och förlust. Det var hans största lust, sade Norby, "att röra i deras [Hanseköpmännens] kramkistor och lukta på deras kryddsäckar". Berend von Melen fick i maj 1524 ockupera ön, men Visby motstod ännu svenskarna, när Gustav och Fredrik på sensommaren möttes i Malmö.

Den överenskommelse som uppnåddes den 1 september 1524 och som kallas *Malmö recess*, var en framgång för den mera erfarne Fredrik, som lyckats få stöd av Lübeck. En skiljedom skulle fällas nästa år av de vendiska städerna. I väntan på denna behöll Sverige Viken, men Danmark återfick Blekinge och Gotland, under förutsättning att Visby ännu inte erövrats samma dag. Stora bötesbelopp skulle erläggas av den part, som eventuellt inte fann sig i skiljedomen. Kungarna, som rådplägat på rådhuset,

trädde ut på burspråket och "den nya endräkten" kungjordes. Men Gustav lär ha farit ut mot en av de höga herrarna från Lübeck: "Var är nu det myckna goda, du på de lybskas vägnar mig med så stora eder och förpliktelser tillsagt? Var är den lovade betalningen för de stora krigskostnaderna på Gotland? Du skall få skam därför, din arge förrädare!"

Det blev aldrig någon skiljedom. Visby hade inte intagits i tid. Gustav förlorade därför både Blekinge och Gotland. Till alla parter förargelse satt dessutom Sören Norby kvar på Gotland, sedan svenskarna utrymt ön. Gustav fick sin misstro mot danskarna påspädd och var inte längre så vänligt stämd mot Lübeck. Han fick lära sig, sades det, att "hårt väder kräver styva nävar och hårt grepp".

Berend von Melen kom på grund av sitt misslyckande i onåd hos Gustav och på våren 1525 krävde kungen att återfå Kalmar slott och län, som den förre gunstlingen innehåft. Herr Berend begav sig till Kalmar, men satte en förtrogen som befälhavare på slottet och seglade själv över till Tyskland med sin familj. Gustav måste belägra och inta slottet för andra gången. Den rasande kungen sägs ha avrättat hela besättningen. Melen blev en oförsonlig fiende till Gustav, trädde i nära förbindelse med Norby och avsåg att tillsammans med denne återuppsätta Kristian på tronen. Norby hade tidigare kortvarigt underhandlat med Gustav, men sedan sänt dennes brev till Fredrik. Plötsligt seglade han från Gotland och erövrade såväl Blekinge som Skåne – I Kristians namn! Han skrev också till Kristina Gyllenstierna, som inte hade det bästa förhållande med sin systerson (hon hade, så länge maken Sten Sture d.y. levde, en förhoppning att bli drottning). Samtidigt uppviglades bönderna i Dalarna av Herr Stens gamle kansler Peder Sunnanväder och mästare Knut Mikaelsson, båda avsatta från sina prästämbeten i Västerås.

Detta det "första dalupproret" (Gustavs eget räknas inte!) har efterlämnat en skriftväxling. Redan 1524 i oktober skriver "Bergsmän och menige man i Dalarna" och klagar i nio punkter på allt möjligt. Det gällde brist på spannmål, fogdarnas uppköp, förekomsten av utlänningar m.m. Kungen skriver senare på hösten och varnar allvarligt för Peder Sunnanväder, som ägnar sig åt ond stämpling och är lögnaktig. Brevet sändes f.ö. med Sven i Isala, som varit i Stockholm; denne känner vi från berättelserna om Gustavs äventyr i december 1520. Brevväxlingen fortsatte och

Kung Gustav anklagar Peder Sunnanväder inför domkapitlet i Västerås. Peder som var Sture-anhängare och biskop i Västerås och hade avsatts av Gustav Vasa, ställde sig i spetsen för det första dalupproret 1525. Detta misslyckades och Peder flydde till Norge, men utlämnades 1526 och fick tillsammans med sin medhjälpare, mästern Knut, göra ett skymfligt intåg i Stockholm, ridande baklänges på två utsvultna hästar. Han avrättades i Uppsala 1527. Målning av Ernst Josephson. Länsmuseet, Gävle. Foto Lars Törnqvist, Borås.

den 1 maj 1525 avsändes menighetens i Dalarna mest berömda brev till kungen, som börjar:

Vår ödmjukeliga hälsning sänd med Gud. Käre nådige Herre. Eders Nåde drager väl till minnes huru många penningar och tjänare I hade då I gingo här fredlös i skogenom när oss. Vi sågom då varken tyskar eller danskar som Eder hjälpa ville, utan vi fattige dalkarlar, hälsingar, gästringar, och sedan den menige man över allt Sveriges rike...

Brevet fortsätter med klagomål över att kungen, sedan de hjälpt honom mot fienden och fördrivit dem ur landet, ”då försmådde I oss, fattige svenske män och drogen här in tyske och danske som förr hade varit med konung Christiern”. Kyrkoskatten, då han ”tagit mest alla de clenodier... kalkar, helgedoma kar... och det alltsamman onytteliga förskingrat av riket...”, hade också väckt

förargelse. Vidare anklagas kungen för att ha fängslat "den goda ärliga kvinna fru Christina Gyllenstierna" och fördrivit eller förgjort Herr Stens son Nils Sture.

Att detta brev väckte kungens förargelse kan man begripa och hans betydligt kortare svar avvisar anklagelserna och uppmanar hans "älskelige dannemän" att avvisa "Herr Peder Kansler och andra av hans parti". Upproret kom av sig och Peder flydde till Norge. På hösten 1525 var Gustav på landstinget i Tuna och "upplyste" menigheten, varefter ett brev utgick (den 26 oktober) från "kopparbergsmän, silverbergsmän, järnbergsmän och menige allmoge som bygga och bo över all Dalarna". Så blev det då lugnt – för den gången.

Dessa inrikes orosstiftare hade säkert förbindelser med Gustavs utrikes fiender, men i vilken omfattning vet vi inte. Sören Norby besegrades ganska snart av den danske befälhavaren Johan Rantzau och belägrades i Landskrona. 1 juni 1525 ingick han förlikning med Fredrik. Gotland hade under tiden med hjälp av Lübeck återgått till Danmark. Norby var ännu en tid till förargelse där han satt på Sölvesborgs slott. Tydligen hade han höga tankar om sig själv, eftersom han lät prägla egna mynt på Gotland, i Skåne och i Blekinge. Till sist blev han besegrad – på sensommaren 1526 – av en dansk-lybsk flotta och flydde till Ryssland.

Desto större förargelse vållade Berend von Melen, som ända till slutet av 1540-talet intrigerade mot Gustav, ständigt samarbetade med dennes fiender och t.o.m. lät trycka en hatskrift mot "tyrannen". En annan tysk, greve Johan av Hoya, har nämnts som Gustavs svåger. Denne hade kommit till Sverige ungefär samtidigt som Melen råkat i onåd, blev riksråd och hade stora län i Finland. Sedan hans underhandlingar 1529 med Lübeck om den svenska skulden inte givit det resultat som kungen väntat sig (man frågar sig, om någon någonsin kunde tillfredsställa Gustav, när det gällde pengar), kom det till en brytning och greven hörde sedan till de svurna fienderna. Gustavs syster dog i Reval; hennes son i första äktenskapet, Per Brahe d.ä., återkom till Sverige och blev en trogen medarbetare till kungen. En av hennes söner med greve Johan dog 1574 som biskop av Osnabrück och Münster.

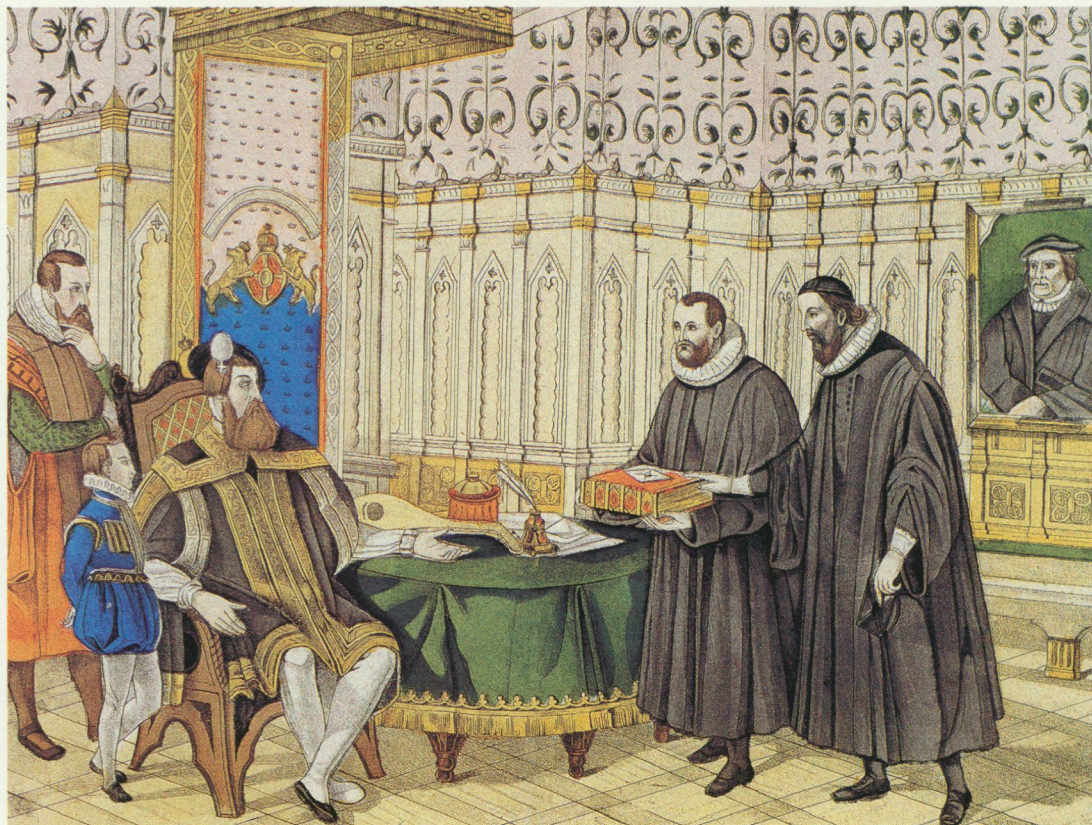
En till Västerås i maj 1525 inkallad riksdag fick lyssna på Gustavs vältalighet och ett också senare upprepat abdikationshot, som fick önskad effekt. De fyra ständerna gav sitt förnyade

stöd. Samarbetet med eller kanske snarare utnyttjandet av riksdagen var typiskt för Gustavs regeringssätt. Den fick först nu en plats i det svenska systemet, som skulle bestå för all framtid.

1526 var ett någorlunda lugnt år. Gustav red sin eriksgata – inte helt enligt landslagens bestämmelser, men däremot var han noga med att ta ut den skatt som hörde samman med en sådan rundresa. Samma år utlämnades Peder Sunnanvåder från Norge. Han och mästern Knut fick göra ett skymfligt intåg i Stockholm, ridande baklänges på två utsvultna hästar, och dömdes sedan till döden.

Kungen var ännu mån om att ta råd av de gamla unionsmotståndarna, t.ex. Hans Brask, som länge behandlade den unge Gustav med faderlig välvilja. Bl.a. var denne angelägen om den förestående kröningen. Men tonen ändras så småningom. Detta beror både på att Gustav – som måste betala skulden till Lübeck – pressar pengar ur kyrkan och på att han inte ingriper mot den nya läran, dvs. lutheranismen, som tidigt kommit till Sverige. De teologiska frågorna bekymrade nog inte kungen särskilt mycket, men såväl hans far som sturehovet, där han tillbringat ungdomen, var fiender till en stark kyrka. Han kunde inte ha mycket aktning för påven, som bannlyst Sverige därför att man avsatt Gustav Trolle – vad man än säger om denne ärkebiskop, så var han knappast en from och gudlig människa! Därför förstår man, att kungen såg ganska positivt på Martin Luthers lära, i synnerhet den möjlighet som yppade sig att genom tillämpning av dess lära om kyrkan som alla kristnas samfund få en ursäkt att föra över dess egendom till sig och kronan. Några överdrifter tolererade Gustav emellertid inte; de vederdöpare och bildstormare som skadade altarskåpet i Stockholms Storkyrka blev genast utvisade. Två av den nya lärans första företrädare knöt han till sig. Ärkedjäknens Laurentius Andreæ (o. 1470–1552) från Strängnäs blev sekreterare och rådgivare hos kungen 1523, och året därpå kallades Olaus Petri (1493–1552) från samma stad till Stockholm som stadsskrivare och predikant i Storkyrkan. Den sistnämnde var den svenska reformationens främste.

Det gällde också att besätta flera biskopsstolar, som blivit tomma på grund av halshuggning (Stockholms blodbad), avsättning (Gustaf Trolle, Jens Beldenacke) eller naturliga dödsfall. Uppsala domkapitel föreslog 1523 Johannes Magnus (1488–1544), en lärd och föga unionsvänlig man, till ärkebiskop.

"Gustaf I emottager bibelöversättningen av Laurentius Petri". 1526 utkom Nya Testamentet på svenska medan hela bibeln utgavs på svenska 1541. Laurentius Petri valdes 1531 till ärkebiskop. Troligen är det överlämnandet av hela bibeln 1541 som skildras i detta kistebrev, utgivet av P. A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

Kungen godkände valet. Även till de övriga, lediga ämbetena utnämndes svenskar. Den nye ärkebiskopen hade länge vistats utomlands och hade ett särskilt uppdrag från påven Hadrianus VI att bekämpa kätteriet. Trots detta begick kyrkans nya överhuvud Klemens VII det stora misstaget att begära Gustav Trolles återinsättande och som lök på laxen utnämnde han en italienare till biskop av Skara. Kungen mullrade nu hotfullt om diverse åtgärder från svensk sida, om det inte blev ordning inom kyrkan. De närmaste åren blev ganska förvirrade, fram till dess att den slutliga brytningen med Rom skedde. Men även under sina första regeringsår visade kungen sin ovan antydda, tidigt grundlagda åsikt om att kyrkan inte fick bli en stat i staten. Under åberopande av skulden till Lübeck, kostnaderna för krigsfolket m.m.

upptog han lån från kyrkor och kloster och försökte också ta av dess ordinarie skatt, tiondet.

Det bidrog nog inte till kyrkans anseende, att en del av dess företrädare inte var så lärda och blida som Johannes Magnus. Två kaplaner hos Gustav råkade i gräl med varandra mitt under en måltid vintern 1523 och den ene slog ihjäl den andre med en stridshammare – knappast ett lämpligt föremål att ha med till bords för vare sig präst eller lekman.

Kungen gynnade också de första reformatörerna. Hans Brask uttryckte sin oro i flera brev och var mycket indignerad, när Olaus Petri gifte sig. Storkyrkan fick 1524 en luthersk kyrkoherde, gudstjänsten förrättades snart på svenska i huvudstaden och 1526 utkom Nya Testamentet på svenska med Olaus Petri som en av flera översättare (hela Bibeln kom 1541). Man förstår, hur detta måste ha förargat det ännu övervägande katolska prästerskapet och i synnerhet biskoparna, men kungen skyddade reformatörerna. Det var ju bara Guds rena ord och evangeliet som predikades, menade han; frågan gällde inte läran, utan kyrkans missbruk av den världsliga makten. Men när "understundom något talandes varder om de oseder och stora girighet, som uppkommen är ibland kyrkans personer med deras friheters och privilegiers vanbrukning, med vilka de tvinga, tunga och förkuva fattig, simpel, menlös och enfaldig allmoge, då heter det vara mot den heliga kristeliga tro och till kristendomens nedertryckning".

Och varför skulle man inte lova Gud på svenska? "Är ju så gott, att det sker på vårt eget mål, det vi förstå, som på latin, det man dock inte förstår."

Den svage Johannes Magnus reste på hösten 1526 i ett uppdrag till Polen – han återkom aldrig. Liksom sin berömda bror, Olaus Magnus (1490–1557), hamnade han så småningom i Rom. Bägge glömde aldrig hemlandet och de ägnade landsflykten åt ett berömt och ovärderligt författarskap. Den förre skrev dels det 1553 i Rom posthumt utgivna verket – givetvis på latin – om göternas och svearnas alla konungars historia, dels Uppsala ärkestifts historia, färdigtryckt 1557. Olaus, som utnämndes till ärkebiskop av påven vid broderns död – en tom titel – ombesörjde utgivningen av dennes verk och skrev samtidigt själv sin berömda, med träsnitt illustrerade *Historia de gentibus septentrionalibus* (Historia om de nordiska folken), som utkom 1555 och upp-

levde flera upplagor (på svenska först på 1900-talet). Mycket värdefull för oss är också den karta över Norden, som Olaus redan tidigare låtit trycka (med kommentar), kallad Carta Marina. För vår kännedom om Norden och i synnerhet Sverige i äldre tid har de två landsflyktiga bröderna betytt oerhört mycket. De många tidiga kungar med namnen Karl och Erik, som Johannes uppfunnit, bidrog till att vi fått så höga 'nummer' på våra regenter med dessa namn, alltifrån Erik XIV och Karl IX. Olaus Magnus skickade f.ö. broderns Historia till Sverige med en tilläggan åt hertigarna Erik, Johan, Magnus och Karl. Gustav kände sig något kluven inför det stora verket; han uppskattade, att det gav Sverige en ärorik historia och dess antidanska tendens, men däremot inte den uppdiktade sagokungen "Gostagus", en förskräcklig tyrann, som klart skulle föreställa honom själv.

Låt oss återgå till vår skildring av utvecklingen på 1520-talet. Året 1527 blev mycket besvärligt för Gustav men slutade med att han ytterligare befäste sin makt. Efter sitt besök i Stora Tuna hösten 1525, där han "upplyst" menigheten, hade det varit ganska lugnt i Dalarna. Dock utgjorde kyrkoherdarna tydligen ett orosmoment och bl.a. blev Herr Jakob i Mora avsatt och detta mot böndernas önskan.

Det andra dalaupproret, som var allvarigare än det första, kretsade kring "Daljunkaren", även kallad den falske Sturen. Han utgav sig för att vara Sten Sture d.y:s son Nils, som kort efteråt säges ha dött (han var i de yngre tonåren) och begravts i Uppsala. Modern, fru Kristina Gyllenstierna, förnekade på Gustavs begäran att Daljunkaren skulle vara hennes son. Å andra sidan var han definitivt *inte* den förrymde stalldrängen Jöns Hansson, som kungen påstod. Han var sannolikt en person av god uppfostran som förstod att skicka sig. Särskilt i de övre dalasocknarna fann upproret grogrund och gamla sturetjänare slöt sig till Daljunkaren. Mot slutet av 1527 begav sig denne till Norge och blev väl mottagen av den norska aristokratin, varav flera blev helt övertygade om att han var identisk med Nils Sture.

Den obetydliga skara Daljunkaren fick med sig i februari 1528 räckte emellertid inte. Återigen måste han fly till Norge och nu nalkades en förgrymmad Gustav i spetsen för en verklig här. Landstinget i Tuna hade sammankallats och den 26 februari fick dalkarlarna, omringade av krigsfolk, åhöra en straffpredikan framförd av hövitsmannen Lars Bryntesson – för en gångs skull

avstod Gustav från att tala och höll sig i högtidligt majestät i bakgrunden. De värsta upprorsmakarna avrättades; de övriga fick efter avbön återvända hem. Daljunkaren flydde snart från Norge till Rostock, där han på kungens begäran greps och avrättades i september 1528.

Åren 1921–22 och 1950 påträffades ett antal skelett söder om Tuna kyrka. Inalles synes det ha rört sig om 17 personer. Fynden har förknippats med räfssten 1528, även om skeletten inte låg begravda på ”knäfallsplatsen” norr om kyrkan. Åtminstone fem av de döda är halshuggna; ytterligare fem har hängts.

En viktigare och mera avgörande kamp skulle äga rum vid riksdagen i Västerås i mitten av juni 1527. Ett par herredagar 1526–27 och möten med allmogen vid Uppsala hade föregått denna; där hade kungen ganska öppet framlagt sina önskemål, fyndigt bemött klagomål osv. De flesta anade att kanske något särskilt var att vänta. Biskop Brask hade fått sitt tryckeri i Söderköping indraget – där utgavs antilutherska skrifter – medan Olaus Petri fick presentera reformationens program och då använde det kungliga tryckeriet! Brask rådgjorde före riksdagen bekymrat med rikshovmästaren Ture Jönsson (Tre Rosor), något som oroade kungen. ”Vilja de så gärna stämpla med den enfaldiga allmoge, att de skola få en styggelse vid oss och fördriva oss från regementet, och kunna vi väl märka, att den finnes väl i Linköpings stift, som huvudet är till den stämpling.” Så uttryckte sig Gustav i ett brev kort före riksdagen.

Mötet i Västerås fick en kunglig ”framsättning” (proposition, skulle vi säga), som lästes upp av Laurentius Andreæ. Det är den första som bevarats från en svensk riksdag. Denna och andra bevarade originalhandlingar är våra viktigaste källor – vad Peder Svart berättar i sin krönika återger naturligtvis Gustavs syn på saken. Kungens bevarade ’proposition’ är i alla händelser ett märkligt dokument, vältaligt och fyndigt.

Kungen inleder – som han ofta gjorde – med en skildring av Kristians omilda regering, alltid en lämplig kontrast till hans egen, *han* hade minsann hållit *sina* löften. Trots detta hade undersåtarna ständigt mött honom med klagomål, stämplingar och uppror, också dalkarlarna, som berömde sig av att ha satt Hans Nåde på tronen; och däruppe hade nu ny oro uppstått, där en veterlig tjuv, som påstod sig vara Herr Stens son, fick ha sitt tillhåll och ta upp skatt, ”hela riket till blygd och nesa”. Var och

Denna rekonstruktion av några förlorade tavlor på Gripsholms slott visar t.v. Gustavs uppgörelse med den katolska kyrkan. Kyrkan, i form av en trolös kvinna, tvingas på knä av några adelsmän medan kungen betraktar scenen från sin tron. Akvarell av J. Wendelius 1722, Kungliga Biblioteket.

en, som ville börja något obestånd i riket, behövde endast bege sig till Dalarna, och så hade man strax "uppstöt och nytt regemente. Bör väl övertänkas", hette det, "om Sveriges rike skall alltid regera sig efter dem och hava den för herre, som uppsatt varder av Dalarna", och frågades, varför Dalarna skulle ha det privilegium framför andra att försvara alla förrädare, som begav sig dit upp.

Så gick skrivelsen in på olika anklagelsepunkter mot regimen: skatterna på grund av rikets skuldsättning, dyrtiden, "skinnandet" av kyrkor och kloster (Mariefreds kloster var redan nedlagt i egenskap av Gustavs "arv och eget"; det revs sedan och blev byggnadsmaterial till Gripsholms slott), den nya tron, som indrogs i riket och mycket annat. Allt detta försvarades med kraft; kungen var redo att stå till svars inför ständerna och hade sannerligen ingenting emot att "bliva regementet kvitt", hoppandes som tack för omak och vedermöda få något län i riket.

Men även en efterträdare skulle nog göra "en styggelse vid

regeringen". Kronans ränta var nämligen otillräcklig: det nya krigsväsendet krävde mer, så också kunglig stat; slotten var förfallna; kungen måste gifta sig; adeln var försvagad av att så mycket av dess egendom kommit i kyrkans hand; bergverken var i dåligt skick. Uppbörderna gav knappt 24.000 mark, utgifterna var mer än det dubbla. Ock så all den oro och osäkerhet som rådde. Hade inte kungen giltiga skäl att be sig fri från regeringen? Ständerna måste nu se till att bristerna botades, vem som än bleve kung.

Propositionen är i sin mästerliga uppläggning avfattad utan direkta förslag, men ändå med färdriktningen angiven. Resurserna finns hos kyrkan. Adeln lockas att medverka genom löften att få tillbaka gamla donationer. Det fanns redan exempel på, hur det skulle gå till genom Gustavs "återbördande" av Mariefreds/Gripsholms klostergoods, ett hans fädernearv. I den följande diskussionen avvisade Hans Brask, med stöd av Ture Jönsson, angreppen på kyrkans egendom; de sade sig ej kunna gå emot påven, kyrkans överhuvud. Vad som sedan skedde är skildrat en

smula inkonsekvent i olika källor – endast besluten är säkra – men vi måste i alla händelser citera något ur Peder Svarts version av Gustavs rasande strafftal efter de negativa svaren på sin proposition:

Allt hade jag förmodat mig annan svar utav Eder. Nu kan jag icke förundra, att allmogen är galen, bevisandes mig all olydighet harm och förtret, efter jag förnimmer de hava sköna tillskyndare. Få de icke regn, då skylla de mig, få de icke solsken, då göra de lika så, händer dem hårda år, hunger och pestilentie eller vad det kan vara, måste allt jag bära upp skulden, liksom de icke visste, det jag är en människa och ingen Gud. Denna är ock tacken, att jag genom stora hjärtans sorg och bekymmer sört för det fattiga svenska folket. . . . Men jag må arbeta på edert bästa så mycket jag kan och förmår antingen i andliga eller världsliga saker, jag haver dock intet annat vänta till lön än att I såge gärna yxan sutte i huvudet på mig, men I vilja icke själva hålla i skaftet. . . . I vele nu sätta mig över huvudet både munkar och präster och allehanda påvens kreatur, ändock vi have föga beställa med hans höga biskopar eller andra. Uti en summa sagt, I vilje alle döma och mästra mig. Men ho kan på sådana skäl vara Eder konung? Jag tänker, att den värste i helvetet skall icke vilja görat, än sider någon människa. Så veter rent av sagt, att jag vill nu intet vara Edert huvud och konung. Jag säger mig slätt där av med. . . . Varer så förtänkt att lösa mig redliga ut här av riket. . . . så vill jag lova Eder, jag vill draga min kos och aldrig någon tid mera komma här in igen till detta osköniga, vanartiga och otacksamma mitt fädernesland.

Och så brast kungen i gråt, lämnade salen och drog sig tillbaka till slottet.

Det blev tyst, sägs det, när kungen gått och ingen vågade säga något. Herr Ture skall dock, när han gick till sina kvarter, ha "låtit slå på trumma för sig" och sagt: "Ingen skall göra mig till hedning, Luther eller kättare i detta år." Det blev nu mycket förhandlat i och mellan stånden; en stor del av adeln, borgerskapet och bönderna var förmodligen hela tiden på kungens sida, om än av olika skäl. På den fjärde dagen var motståndet definitivt brutet; enligt krönikan var det ett inlägg av biskop Magnus Sommar från Strängnäs, som bröt isen. Han skall bl.a. ha sagt: ". . . att nu vedersaka konung Gustav och kora sig en annan herre, det kan ett barn, än mera gammalt folk, begripa, hur det skulle bekomma riket."

Efter mycken övertalning, säger krönikan, kom Gustav tillbaka från slottet. Hans hot hade gjort verkan och adeln hade åstadkommit en riktig plan för hur kronans – och deras egna – inkomster skulle förstärkas på kyrkans bekostnad. Borgare och bönder

anslöt sig och prästeståndet 'kördes över', för att nyttja ett modernt uttryck. Så redigerades *Västerås recess* inom kungens kansli och i en stadga, *Västerås ordinantia*, intogs vilka åtgärder som måste vidtas enligt riksdagsbeslutet. Vid ett närmare studium finner man, att kungen tillät sig skärpa åtgärderna till kronans förmån. Biskoparna måste nu lämna ifrån sig sina slott till kungen; för sin, domkyrkornas och det högre prästerskapets "överflödiga" egendom skulle man erlægga en årlig skatt. Adeln fick bli kronans löntagare vad gällde klosterförvaltningen samt rätt att återfå gods, som kyrkan förvärvat efter 1454.

Som synes var det främst ekonomisk/politiska beslut som togs i Västerås; det var ingen "reformationsriksdag", som så ofta gjorts gällande. Konsekvenserna blev dock en brytning med Rom och påven. Kungen blev kyrkans överhuvud.

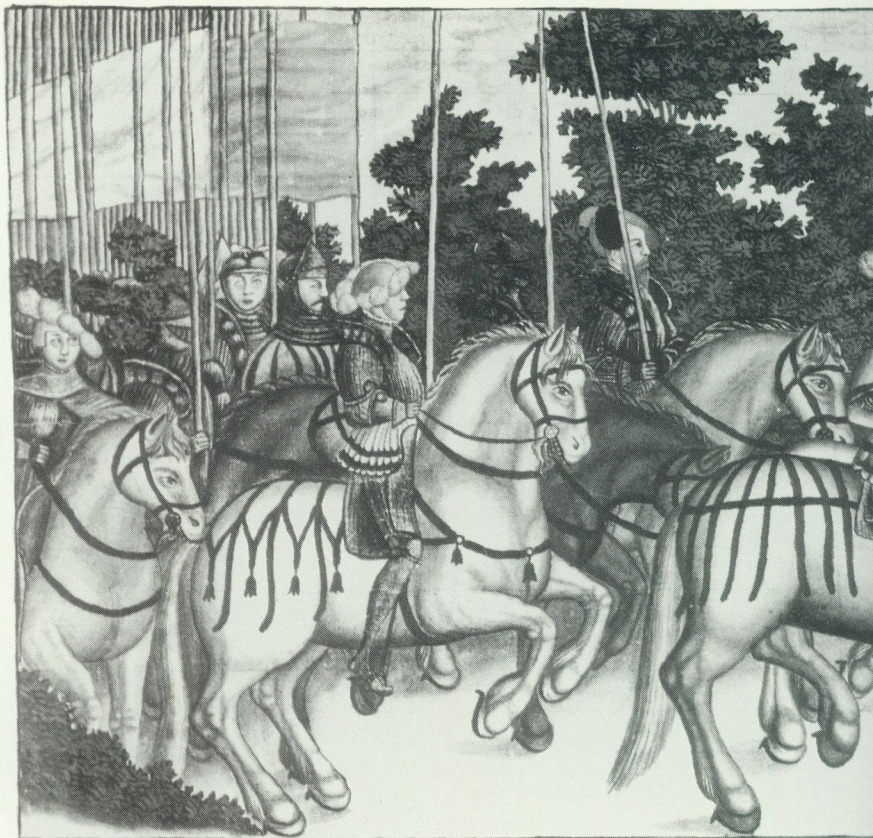
Vid mötet hölls en berömd disputation mellan Olaus Petri och Peder Galle. Säkert bidrog denna till en vag formulering i riksdagsbeslutet om att "Guds ord måtte allestädes i riket renliga predikat vara". Snarare hade nog de flesta tänkt sig att reformerna skulle ske inom den gamla kyrkan; rådet och adeln menade, att man "borde bliva vid goda gamla kristliga sedvänjor". Men Gustav tänkte kanske redan nu annorlunda. Efter några år gjorde han det säkert.

Indragningarna började genast och den beslutade beskattningen krävdes in till sista penningen. Så småningom blev det en verklig reduktion, som även kom att omfatta vanliga församlingar, sockenpräster och kyrkor. Guld och silver samlades genom en omfattande utplundring av kyrkorna; det räckte, menade kungen, t.ex. med *en* kalk och *en* patén för nattvarden, resten hörde "oss och kronan till". Hans Brask blev så gott som maktlös och sattes under kunglig kontroll. Den man som Gustav några år tidigare kallat "vördig fader" i sina brev, fann sin situation outhärdlig. Officiellt tillåten att visitera Gotland, som lydde under Linköpings stift, såg han till att skeppet kom till Danzig. Den lärde biskopen dog 1538 i ett polskt kloster.

KRÖNING, UPPROR, ÄKTENSKAP OCH KRIG 1528–1538

Som vi sett hade det länge talats om Gustavs kröning. Det var en viktig ceremoni, som skulle bekräfta honom i hans höga ämbete –

En ryttarhär har samlats för att slå ner det inre motståndet i landet efter Västerås riksdag 1527. Fotfolk strömmar till tältlägret i bakgrunden. Samma ursprung som bilden s. 52–53.

landslagen krävde detta. Vad som fått honom att skjuta upp högtidligheten var dels oron i landet, dels brist på pengar. Nu hade han fått en inkomstförstärkning på kyrkans bekostnad. Vi får inte glömma, att riket saknade regalier – dem hade unionsmonarkerna förskingrat. Nu fanns det ädelmetall att tillgå; säkert togs den från de rikaste kyrkorna. Av en slump har vi kvittensen från kungens "guldsmedssvenner" bevarad: de fick den låga summan av 4 mark för kronan. Guldet var 'gratis'!

Kröningen ägde rum med stor pompa i Uppsala domkyrka den 21 januari 1528. Kort dessförinnan påbjöd kungen, att de nya biskoparna skulle vigas av biskopen i Västerås utan påvlig bekräftelse. De fick också avlägga en ny slags ed – de skulle förkunna evangelium, vara nöjda med sådana inkomster, som var behöv-

liga, inte mer, vara kungen trogna och handla som kristna biskopar; grunden till en oberoende nationalkyrka var lagd.

Vid kröningen höll Olaus Petri predikan. Kungaedens exakta formulering har inte bevarats, men den innehöll inte några förpliktelser mot "den heliga kyrkan". En mängd riddarslag ägde rum och de nyfikna åskådarna fick glädja sig åt utkastade kröningsmynt och en präktig bespisning.

Ekonomi började fungera, riket var försett med bättre mynt och de usla klippingarna hade till stor del försvunnit (avlysta 1524). Som exempel på Gustavs ibland bisarra humor kan nämnas, att när han fick klagomål från några bönder över att de inte längre kunde betala med klippingar, så rådde han dem att gjuta grytor av dem, så kunde de berömma sig av att de kokade maten i

dyrbarare kärll än själve kungen!

Året 1528 blev tämligen lugnt. Till början av nästa år sammankallades ett *kyrkomöte i Örebro*, som leddes av Mäster Lars (Larentius Andreæ) på ärkestiftets vägnar – ärkebiskopen var ju i landsflykt. Besluten blev en slags kompromiss mellan det katolska partiet och reformatörerna, ledda av "ordföranden" och av Mäster Olof (Olaus Petri) från Stockholm.

Åter samlade sig Gustavs fiender till vad som benämnts *Västgötaherrarnas uppror*, emedan de flesta ledarna hörde hemma i detta landskap. Den främste av dessa var vår gamle bekanting Ture Jönsson (Tre Rosor); bland de övriga märktes biskopen i Skara, Magnus Haraldsson, en av Gustavs gamla medhjälpare från 1520/21, Nils Olofsson (Vinge) och hövitsmannen på Älvsborg, Måns Bryntesson (Lilliehöök). De tänkte rentav avsätta kungen och ersätta denne med någon ur sin egen krets, kanske Herr Måns.

Upproret började emellertid i norra Småland och Jönköping. En fogde blev ihjälslagen i Västra Härad nära Nydala. Här tillfångatogs Gustavs syster Margareta på hemväg från Tyskland. Hon fördes så till Herr Ture, väl för att användas som gisslan. Den småländska allmogen sände uppsägelseskriter till kungen och uppmanade bönderna i Väster- och Östergötland att ansluta sig. Men därav blev ingenting. Gustavs välkända misstänksamhet hade resulterat i en effektiv spioneriorganisation; han visste nästan genast vad som hänt och skickade bud och brevbärare åt alla håll – med förmaningar och klagomål men också med löften. Skatter skulle lindras, "kätteriet" skulle avskaffas, allt skulle bli vid "gammalt och fornt". Dalarna stödde genast kungen och avrådde västgötarna i ett ännu bevarat brev, där vissa meningar skulle kunna vara skrivna av kungen själv:

Kära vänner, vi förundrar oss storligen däröver, eftersom vid alla möten och samkväm där Hans Nåde haver talat med allmogen hava vi alltid funnit honom villig till att bota och förvandla alla de brister hos Hans Nåde eller de honom tillhöra finnas kunne.

Så kom upproret av sig; borgmästaren i Jönköping förordade de sammansvurnas brev till kungen, menigheterna slöt ett fördrag med denne och på samma sätt gick det i Dalsland och Värmland. Ture Jönsson och biskop Magnus flydde till utlandet.

Kort före upproret hade Gustavs svåger och dennes sekreterare Wulf Gyler fått till stånd en uppgörelse med Lübeck om den stora

skuldens gäldande. Denna framgång kunde Gustav framlägga för en riksdag i Strängnäs på försommaren 1529. Här förklarade man sig ånyo stöda Västerås recess och fördömde de upproriska. Herrarna Måns Bryntesson och Nils Olofsson trodde, att det saknades bevis mot dem och hade kommit till riksdagen. Där företedde Gustav deras uppsnappade brev och annat material; de dömdes som skyldiga av ständernas domstol och halshöggs. De flesta av adeln hade hållit på kungen – det var ett tack för att de gynnats genom Västeråsbeslutet 1527.

Men snart skulle Gustav få ett nytt bekymmer. Det tredje och sista dalaupproret, *klockupproret*, tog sin början i mars 1531. Det rådde dyrtid och brist på mat efter en missväxt; härtill kom de impopulära nyheterna inom religionen och som ett extra påbröd klockskatten, dvs. kravet att alla socknar skulle lämna ifrån sig sin största kyrkklocka som ett bidrag för att gälda skulden till Lübeck, eller också en lösen till motsvarande värde; något liknande hade skett i Danmark och kungen fick kanske idén däriifrån. När skatten skulle indrivas satte man sig till motvärn. Det hela började i Leksand, där kyrkoherden Evert var ledaren.

Peder Svart berättar hur det gick för uppbördsmännen:

När de gode männen kommo till Leksand, platt intet vetande om det förräderi, som de hade i sinnet, så överfölo de dem strax. De frågade om de ville ha klockor och sade att de genast skulle få klockor. Så rusade de ända till 12 eller 14 på en enda. Somliga höllo i och andra böstade och marterade med yxhamrar. De slutade inte förrän de sågo, att det bara var litet liv kvar i dem. En del av deras tjänare kröpo och gömde sig under bottnar, i svinstior och hundkojor.

Hotfulla brev sändes till kungen från landstinget i Tuna och i april gick det så långt, att man sammankallade alla "Sveriges dannemän" till en riksdag i Arboga. Därav blev dock intet, eftersom kungens män uppsnappade de flesta breven. Gustav höll i stället ett riksmöte i Uppsala, där han fick stöd mot de upproriska. Han visade också sin vanliga flit i att skriva övertalande, förmanande och till sist hotande brev. Anledningen till att han inte genast ingrep med vapenmakt vet vi inte, men det kan ha berott på att han inte längre litade på de mäktigaste bergsmännen, Måns Nilsson (Svinhufvud) på Aspeboda och Anders Persson på Rankhyttan, gamla vänner från 1521. Ingel Hansson (Svinhufvud) på Gylle, som bevisligen hade förbindelser med upprorsmännen, utnämndes till fogde; detta medförde åtmin-

Gustav Vasa avbildad som företrädare för världslig och kyrklig lag. Kungliga Biblioteket. Foto Statens konstmuseer.

stone, att denne inte öppet anslöt sig. I september 1531 fick kungen brev från Tuna med bön om tillgift och på senhösten beviljade han full amnesti.

Den 24 september 1531 gifte sig Gustav med Katarina av Sachsen-Lauenburg (1513–1535), dotter till hertig Magnus och Katarina av Braunschweig-Wolfenbüttel. Han hade tidigare förvägs sökt sig en brud i såväl Danmark som Polen och Pommern.

Vigsselförrättare var Laurentius Petri, som kort dessförinnan utnämnts till vår förste protestantiske ärkebiskop. Gustav blev nu svåger med den blivande Kristian III av Danmark. Äktenskapet tycks inte ha varit särskilt lyckligt. Sonen Erik föddes i december 1533 på Stockholms slott; modern dog den 23 september 1535. Gustavs fiender utomlands anklagade honom för att ha miss-handlat sin drottning med en hammare, ett säkerligen lögnaktigt förtal.

Gustav hade ingalunda för avsikt att hålla sitt löfte till allmo-gen men hade fått annat att tänka på. I början av november 1531 landsteg Kristian II i Norge för att återta sina nordiska riken. Till en början hade han framgång i landet och Gustav måste ägna sig åt större faror än skattebråket i Dalarna. Obehagligt var, att Kristian i sitt följe medförde flera av de gamla och nya fienderna: Gustav Trolle, Ture Jönsson och Magnus Haraldsson. De norska bönderna välkomnade sin förre herre, och ärkebiskop Olav anslöt sig. Kristian tågade på nyåret in i Viken (Bohuslän), men Gustav var förberedd med sitt krigsfolk under Lars Siggesson (Sparre) i det angränsande Västergötland. Kristian kom inte förbi Bohus. Krönikan berättar, att när Ture Jönsson försökte övertala fästningen att ge sig, svarade den danske befälhavaren, att "han så ofta vänt sin kapp, att den nu vore på båda sidor så jämmerligen sliten, att den föga passade en ärlig man".

Kristian drog sig tillbaka till Norge. När han lämnat Kungälv påträffades Herr Tures huvudlösa kropp på en av gatorna. I maj 1532 brände en dansk-lybsk flotta Kristians sista skepp. Kristian tycks nu ha förlorat hoppet om framgång och fick fri lejd. Han steg ombord på den danska flottan, som seglade till Köpenhamn. Hans gamle farbror Fredrik (som vid blotta nyheten om brorsos-nens ankomst måst lägga sig i sängen) och rådet bröt emellertid lejden – som Kristian själv så ofta gjort. Han sattes i fängelse för resten av livet, först strängt bevakad, sedan allt lindrigare. Busen i många av Gustavs tal var oskadliggjord. Han dog först 1559.

Nu hade Gustav fria händer att göra upp med det oroliga Dalarna. Han kallade frälset till vapensyn i Västerås i början av 1533 och beordrade samtidigt bergsmännen till detta herremöte. Härifrån utgick den 19 januari ett brev till inbyggarna i Mora, Orsa, Rättvik, Leksand, Tuna, Hedemora, Husby, Grytnäs, Folkärna och By, vari kungen meddelade sin avsikt att dra upp med riksrådet och en del av krigsmakten till Kopparberget för att

avhandla, ”huru vi bäst kunna komma till fridsamhet i eder landsända”. I brevet vänder han sig särskilt mot ”en part av dem som där hava bott på Kopparberget, som Måns Nilsson och flera med honom”. Däremot har menige man ”där föga varit vållandes uti”, menar kungen. Gustav drog nu upp över Långheden och Hedemora. På sistnämnda plats sände han den 30 januari brev till kyrkoherden i Tuna och avkrävde denne ”det mesta silver I åstadkomma kunna” och dessutom kyrkans brev och register (förteckningen över silvret fick han omgående). Den 2 februari var han på Kopparberget, dit tolv man kallats från varje socken, delvis med tvång.

Den länge beryktade kungaräfssten tog så sin början. Allmogen var omringad av soldater och riksråden, säkert välregisserade, framförde kungens starka förebråelser. Nu skulle här bli ”en lydig landsända, eller en öde landsända, en fiendelandsända ville kungen icke hava”. Begripligt nog föll alla till föga i denna tvångssituation och upprorsledarna framletades. Några av dem blev avrättade på platsen och deras huvuden uppsatta på en stång, men de främst utpekade fördes till Stockholm – bland dessa var Måns Nilsson, Ingel Hansson, Anders Persson på Rankhyttan och prästen Evert Andersson.

Herr Evert avled snart i fängelset medan de övriga tre dömdes till döden i början av år 1534 och avrättades. Bevisen var åtminstone beträffande Måns Nilsson något svaga. I våra ögon förblir domarna olagliga, eftersom full amnesti beviljats; Gustav hade emellertid nått sitt mål, det blev lugnt i Dalarna. Jämfört med andra europeiska härskare under 1500-talet hade Gustav dock visat en förhållandevis stor moderation när han krossade motståndet.

Eftervärlden har förvånat sig över att kungen ganska snart tycks ha återvunnit sin popularitet i Dalarna och i de traditioner som upptecknats bland allmogen – visserligen ganska långt efter hans död – framstår han som ”Guds underman” och de blodiga uppgörelserna är bortglömda. Dessa rader gör inte anspråk på att vara författat av en expert på folkpsykologi, men det bör framhållas, att äldre tiders européer såg betydligt mera fatalistiskt på sådana företeelser som halshuggningar i den egna familjen; man kan erinra om hur de adelsfamiljer, som omkring 1600 drabbades av Karl IX:s räfster och rättarting, några år senare villigt samarbetade med hans son. De bönder som efter att ”hela dagen och

intill kvällen" knäböjande fått höra kungens strafftal vid Kopparberget och sedan endast sett sina ledare bli avrättade eller fängslade, återvände säkert med en stark känsla av lättnad.

Medan denna uppgörelse pågick fick Gustav andra bekymmer. Det gällde Lübeck, där motsättningarna åter kom i dagen så fort Kristian besegrats. Men nu stod Danmark och Sverige på samma sida – mot den mäktiga hansestaden. Där hade en revolution ägt rum 1531, riktad mot de rika, styrande köpmannasläkterna. Ledaren hette Jürgen Wullenwever. Han drev en ännu mera aktiv, ja aggressiv utrikespolitik än det avsatta rådet. Den holländska konkurrensen skulle stävjas och krig förklarades på våren 1533. Men kan man tänka sig, de otacksamma danskarna och svenskarna ville inte hjälpa till! I Danmark hade Fredrik I avlidit och riksrådet, som närmast var katolskt sinnat, dröjde med att välja dennes son Kristian. De höga adelsherrarna avskydde styrelsen i Lübeck. I stället vände man sig till Nederländerna.

Borta i Sverige såg Gustav sin chans att befria sig från beroendet av Hansan och i synnerhet Lübeck. Han var missnöjd med uppgörelsen för några år sedan; förmodligen med blödande hjärta hade han varje år betalt minst 10.000 mark. Nu påstod han plötsligt, att han betalt för mycket, att vissa skuldposter i uppgörelsen var oriktiga och att alla lybska köpmän som befann sig i Sverige skulle betala tull; Lübeck skulle dessutom omedelbart avstå från sina privilegier. Naturligtvis blev Wullenwever och rådet ursinniga; de beslagtog genast några partier smör och koppar, som kommit till staden. När Gustav fick veta detta, lät han häkta alla lybska köpmän som befann sig i Sverige och upphävde privilegierna. I början av 1534 ingick han ett försvarsförbund med Danmark.

Lübeck rasade mot "de okristliga skälmarna och bovarna, riksrådet i Danmark och den tyrannen och blodhunden kungen av Sverige". Staden lyckades sluta stillestånd med holländarna och rustade sig för krig. Till befälhavare hade de den utfattiga och föga begåvade greve Kristoffer av Oldenburg (sonson till Kristian I) som givit kriget dess namn – *grevefejden*. Man började med en plötslig attack mot hertigdömet Holstein.

Propagandamässigt skötte sig Lübeck väl. Om handelsmonopol och annat obehagligt talades det inte alls, utan man framställde sig som förkämpar för det förtryckta folket; den fångne Kristian (som de nyss hjälpt till att besegra!) skulle befrias. I

Olaus Magnus skildring av lax-fiske.

Danmark, där adeln var illa omtyckt och bönderna förtryckta, lyckades denna agitation. Borgarna i Malmö och Köpenhamn reste sig, så även bönderna på Själland och Jylland; snart hade resten av landet och öarna gått förlorade för riksrådet.

I Sverige gick det inte så bra för Lübeck, när man på samma sätt vände sig till "Sveriges menighet" och uppmanade alla att sluta ge sin konung och "tyranniske brottsling" sitt stöd. Försöket att förmå den unge Svante Sture, som fängslats i Tyskland, att ställa upp som motkandidat misslyckades helt.

Det är klart, att det fanns missnöjda svenskar och framför allt tyskar, som gick över till fienden eller intrigerade i hemlighet. Gustavs svåger, greve Johan av Hoya, som var ståthållare i Finland, flydde till Lübeck. Som orsak angav han, att han personligen garanterat uppgörelsen 1529. Till honom sällade sig sekreteraren Wulf Gyler, som handlagt tyska frågor i Gustavs kansli och som hade mycket att berätta för rådet i Lübeck. Kungen fick nu själv "bry sitt huvud" med de tyska breven. I Stockholm hade ett antal tyskfödda borgare och några svenskar planer på att mörda Gustav. Till de inblandade hörde myntmästaren Anders Hansson och en slottsskrivare, den sistnämnde vad vi kallar "dubbelspion", eftersom kungen också skall ha använt honom i sin underrättelsetjänst. En plan gick ut på att placera en tunna krut under kungsstolen i Storkyrkan. Planen misslyckades men avslöjades först 1536, då flera huvuden rullade.

Låt oss återgå till kriget. Gustav rustade energiskt och lånade dessutom pengar till sin svåger Kristian; myntverket i Stockholm hade bråda dagar. Där slog man dels en ny myntsort efter tysk förebild, stora silverdalar, dels danskt mynt, varigenom det blev möjligt att avlöna de många knektarna. Det gick inte så bra för Lübeck. Fredrik I:s son drev ut dem ur Holstein och hyllades snart av den jylländska adeln som kung Kristian III. Svenskarna, som stod under befäl av Johan Turesson (Tre Rosor), en son till Gustavs gamle fiende Ture Jönsson, intog Halland och tågade i början av 1535 ner mot Skåne, där Kristian III nu också hyllades; utanför Helsingborg besegrades lybeckarna.

Den dansk-svenska flottan besegrade vid flera tillfällen tyskarna och gjorde det möjligt för Kristian att landstiga på Fyn. Här slogs hanseaterna definitivt vid Øxnebjerg den 11 juni 1535. Johan av Hoya stupade och ärkefienden Gustav Trolle, som sårats svårt, avled en tid senare. I Lübeck blev det kontrarevolution, det gamla rådet återkom och Wullenwever måste fly. Kristian III kom själv överraskande i september 1535 till Stockholm för att diskutera samarbetet och Danmarks skuld. Mötet avlöpte ganska väl, trots de gamla motsättningarna. Man får betänka, att Malmö, Köpenhamn och Varberg ännu hölls av motståndarna (de kapitulerade först 1536). Dock var Gustav så pass på sin vakt, att han krävde panter – bl.a. Viken (Bohuslän) – för vidare lån. Men det skulle dröja till 1658 innan Sverige fick landskapet. Kristian fick heller aldrig *hela* det utlovade lånet, men sammanlagt lyfte han vad som motsvarade mer än 25.000 daler (Härmed avses vad som senare kallades riksdaler = 4 kronor i "gott mynt"). Omkring 1900 anses detta ha motsvarat ca 1/2 miljon kr; det är egentligen omöjligt att jämföra 1500- och 1900-talens penningvärde. Med index hösten 1992 blir det ca 20 miljoner – för det utrustar man inga arméer!). Det var någon vecka efter Kristians besök, som drottningen insjuknade och dog. Inom kort utsprid Gustavs fiender, att kungen misshandlat henne sedan hon förrått sin make till svågern Kristian, och att hon avlidit av skadorna. Förtalet har inte vunnit tilltro hos historikerna och inte heller kunnat bestyrkas genom undersökningen av Vasagravarna 1945.

Kristian fick fred med Lübeck i början av år 1536. Utan att Sverige tillfrågats bestämdes, att det skulle bli en skiljedom om våra tvister med Lübeck. Gustav blev rasande och vägrade godta

detta, men det blev i alla fall – genom dansk förmedling – ett stillestånd 1537 och senare fred. De nya privilegier som Gustav sedan beviljade gjorde slut på Sveriges beroende av sin allierade från 1520-talet; skulden ansågs dessutom likviderad. Någon snabb ändring i handeln blev det emellertid inte.

Gustav gifte snart om sig (1536) och valde denna gång sin brud inom landet. Hans andra gemål, Margareta, var dotter till riksrådet Erik Abrahamsson Leijonhufvud, halshuggen i blodbadet 1520. Det har sagts, att hon förut var trolovad med den kungatrogne Svante Sture, men förbindelsen bröts. En anekdot kan här återges utan att behöva bli trodd. Herr Svante återkom från Tyskland – där han ju en tid suttit fängslad – och uppsökte sin forna trolovade, nu vorden drottning. Han kastade sig för hennes fötter; just då inträdde Gustav. "Vad betyder detta?", utropade kungen. "Han begär min syster Märta till äkta", skyndade sig Margareta att svara. "Det vare honom beviljat", sade kungen genast. Så mycket är dock sant, som att Herr Svante gifte sig med Märta Leijonhufvud 1538 och att Gustav bekostade bröllopet. De fick tretton barn. Äktenskapet med Margareta blev lyckligt; Gustavs "hjärtans aller käraste Margrete" födde honom tio barn, varav åtta överlevde honom. Sönerna Johan och Karl skulle med tiden bestiga tronen. De fem döttrarna blev alla gifta med tyska furstar. Om Margareta berättas ingenting annat än gott och hon tycks ha haft ett lugnande inflytande på sin hetsige gemål. Hon avled redan 1551, 35 år gammal.

DEN TYSKA PERIODEN. DACKEFEJDEN 1538–1543

När Lübeck och dess bundsförvanter besegrats tycktes Gustavs välde konsoliderat och på fast grund. Kyrkan var underdånig, böndernas särställning kväst, adeln inte så mäktig som fordom. Samtidigt bedrev Gustav en energisk uppbyggnad av försvaret till lands och till sjöss (det var han som skapade den svenska flottan), byggde fästningar och slott samt organiserade den inre förvaltningen och ekonomin – det har redan påpekats, att detta var hans största och kanske märkligaste insats. Utanför slottslännen infördes nu ett system med fögderier, under kungliga fogdar, som hade uppsikt över det mesta: skatteuppbörden, vägarna, skogsvården, jakten, posten, gästgiverierna. De kontrollerades

Margareta Leijonhufvud
förmäldes med Gustav
1536. Äktenskapet var, till
skillnad från det första med
Katarina av Sachsen-Lau-
enburg, mycket lyckligt.
Drottning Margareta skild-
ras som en god och vacker
kvinna. Hennes hastiga död
1551 på Tyresö slott blev ett
svårt slag för maken. "Och
då miste Solen sitt Skee",
skriver en av krönikörerna,
Erik Tegel. Makarna fick
tio barn, bl.a. sedermera
Johan III och Karl IX.
Porträttet, troligen målat av
Johan Baptista van
Uther, finns på Gripsholm.
Foto Statens konstmuseer.

noga och blev då och då förflyttade. Kungen inrättade två ämbetsverk, *kansliet* och *kammaren*. Här organiserades skatteuppbörden in i minsta detalj. Kungen, vars arbetsförmåga var otrolig, ville kontrollera allt och fick ett allt fastare grepp om Sverige. Tyvärr hade han ont om goda medarbetare. På det lokala planet beredde fogdarna honom bekymmer och skrev vid ett tillfälle:

I rive och slite av de arme stackars bönder allt det de äga, tilläventyrs under tiden för ringa sak, och följer så därefter, att när de utarmade äro, hava de inga andra utvägar, utan nödgas giva sig från hus och hem, hustru och barn till skogstjuvarna.

Det var nog inte lätt att vara fogde – de som slarvade med uppbörden och redovisningen fick också veta att de levde!

Ännu mera ont om goda ämbetsmän var det i kansliet och kammaren. Gustav började nu införskriva tyska medarbetare och man brukar därför tala om hans tyska period under åren 1538–1543; det kom också att märkas i form av en ny statsideologi, den absoluta furstemakten, försöken att införa en av det habsburgska riket inspirerad byråkrati och en statskyrka av samma typ som hos de protestantiska, tyska furstarna. De viktigaste medarbetarna var från 1536 juristen Conrad von Pyhy, förut anställd hos habsburgarna som kejsarligt råd, och från 1539 teologen professor Georg Norman från Sachsen; den förre blev genast kansler, den andre, som rekommenderats av Luther som lärare för prins Erik, blev ett slags kyrkominister. En hel del kanslipersonal och tyska krigsöverstar anställdes likaså. Till skillnad från den svenska adeln blev de helt beroende av kungen.

Av dessa rådgivare fick Gustav sina nya idéer. Undersåtarna skulle icke ”lära Oss, hur vi regera eller tro skola”, utan lyda vad regenten ”av sin konungslige maktfullkomlighet” befäller.

Bland nyheterna märks *regementsrådet*, som skulle ersätta det gamla riksrådet, en dömande och förvaltande korporation, ett *krigsråd* samt ett *kammarråd*, som skötte finansförvaltningen; i det sistnämnda fanns emellertid nästan bara svenskar. En ny skattläggning, *landsskatten*, utskrevs och hela landet utsattes för en ännu grundligare kyrkoplundring.

Den kanske viktigaste nyheten var införandet av *arvriket*. Detta skedde vid ett möte i Örebro på nyåret 1540, till vilket endast rikets adel och biskopar kallats. Alla besvor kungen och hans arvingar evig trohet ”uppå det blottade konungsliga svärdet, på nederfallne knän”.

Också ett annat allvarligt ärende behandlades i Örebro. Det var uppgörelsen med reformatörerna.

Under de senaste åren hade den evangeliska kyrkan varit mycket aktiv. De s.k. reformkatolikerna förlorade mark och på två kyrkomöten, i Uppsala 1536 och Strängnäs 1537, antogs den svenska mässan samt Olaus Petris svenska kyrkohandbok; celibatet upphävdes också. Kungen sanktionerade inte dessa beslut men lät utvecklingen pågå.

Under 1539 ändrar kungen inställning. Påverkad av sina tyska rådgivare börjar han oroa sig för att en av honom oberoende "folkkyrka" höll på att skapas. Stor förargelse kände han också över Olaus Petris rättframma predikningar, t.ex. en som riktade sig mot det myckna okristliga svärandet; uppenbarligen åsyftades här kungen själv. "Därför sker förargelse och uppror", skrev kungen till reformatorns bror, ärkebiskop Laurentius Petri, "att folket icke bliver undervist förrän reformation sker; man skall lära först och reformera sedan... Predikanter skolen I vara och icke herrar..."

Åren 1538–39 var det utrikespolitiska läget försämrat; genom Berend von Melens intriger hade Gustav dessutom vägrats bli medlem i de protestantiska tyska furstarnas förbund. På hösten 1539 var han svårt sjuk och uppriven. Allt detta bidrog till, att Laurentius Andreæ och Olaus Petri ställdes inför rätta i Örebro och dömdes till döden, visserligen snart benådade. Ärkebiskopen, Olaus' bror, tvingades sitta i denna domstol. Anklagelseakten är mångordig och delvis lögnaktig. Riktigt torde vara, att de två reformatörerna känt till mordplanerna mot Gustav (1536), men de hade fått sin vetskap under biktens inseqel, sade de.

Nu ställdes kyrkan slutligt under staten. Georg Norman utarbetade den evangeliska kyrkoordningen. Biskopstitlarna undveks vid nyutnämningar – de kallades "ordinarius" – och flera stift delades.

Den utrikes omorientering till det kejserliga lägret, som en kort tid förbereddes av Pyhy, ledde inte till någon allians. I stället närmade sig Gustav åter de tyska furstarna och fick förmedling av Luther och Melancthon. Kristian III lovade också sin hjälp och vid ett möte i Brömsebro i september 1541 ingick de båda kungarna ett förbund.

Conrad von Pyhy rekommenderade i stället livligt ett förbund med Frans I av Frankrike, kejsarens arvförde. I januari 1542

Synen på Nils Dacke växlar. Här är han hjälten, böndernas och de fattigas beskyddare. Oljemålning av Josef Schott, utförd på 1950-talet. Tillhör Vissefjärda skola. Foto FT Fototek, Emmaboda.

avreste han i sällskap med Georg Norman och Sten Eriksson (Leijonhufvud) i en extraordinär beskickning till Frankrike. Gustav uppmanade dem oroligt att inte engagera Sverige i den kontinentala storpolitiken, som han betraktade med största misstro.

Medan denna beskickning pågick – den skulle ta lång tid och göra Gustav mycket besviken – inträffade det allvarligaste upproret av alla, *dackefejden*. I mycket hade kungen sig själv att skylla. Hans allt strängare ingrepp i de enskilda landskapens ekonomi blev särskilt märkbar i sydöstra Småland. Här var man van vid att ostört bedriva gränshandel över Blekinge-gränsen, i synnerhet med boskap, hudar, ost och smör. Kungen ville ha Kalmar som uppstadshamn, inte danska städer. Fogdarna skulle hindra denna utförsel.

Det fanns mer att förarga sig över. 1541 års "visitation" i Småland innebar en grundlig insamling av "överflödiga" silverkärl och prästerskrudar. Även detta utnyttjades i anklagelserna mot kungen.

I juni 1542 bröt upproret ut och ett antal kungliga fogdar mördades. Ledare var Nils Dacke, som härstammade från en välkänd och ansedd bondesläkt på gränsen mellan Småland och Blekinge. Redan 1536 hade han måst fly till Blekinge på grund av att han deltagit i mordet på en fogde i Södra Møre. Han sonade

Nils Dacke, som hans motståndare gärna ville se honom – en ondskefull upprorsman. Carl Wahlbom. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

sedan brottet med böter – det var fortfarande möjligt – och återkom. Han var en tid kronobonde på Flaka (vid Lyckebyå) och ställde sig så i spetsen för alla de missnöjda. Kungens trupper fördrevs ur Småland, hans anhängare mördades eller tvingades fly. I november måste kungen till sin grämselse sluta ett formligt stillestånd med Dacke. Denne försökte nu få lugn i landskapet, förbjöd plundring, återinförde den katolska gudstjänsten och öppnade handelsvägarna.

Det var väl att Gustav försonat sig med de flesta tyska furstarna och med Danmark. Därifrån fick Dacke ingen hjälp. Däremot hade han förbindelser med kejsar Karl V och med några andra furstar, t.ex. hertig Albrekt av Mecklenburg, som deltagit i grevefejden på Lübecks sida. En tid såg läget så allvarligt ut, att Gustav funderade på att fly landet. Det mullrade i Östergötland och på Dal. Men däremot förblev dalkarlarna trogna.

Dacke misslyckades med att inta Kalmar och hjälpen från utlandet kom aldrig. I mars 1543 besegrades hans bondehär nära sjön Hjorten. Dacke blev svårt sårad och "Lille Jösse", hans främste medhjälpare, dödades. Sedan sårerna läkts försökte han på nytt få till stånd en resning men misslyckades. I augusti 1543 blev han upphunnen och dödad i Rödeby skog nära Blekingegränsen. Hans döda kropp fördes till Kalmar och steglades; på hans huvud

placerades en kopparkrona. Trots detta uppkom senare rykten, att Dacke undkommit till Tyskland!

Med detta upprors kuvande började man se Gustav som oövervinnerlig; "fruktan förskaffade honom lydnad, där kärlek och tacksamhet ej kunde det". Detta var också det sista allvarliga försöket att med våld befria sig från en ibland tryckande överhet, som svenska bönder gjorde. I likhet med många andra upprorsmän har Dacke bedömts mycket olika, beroende på om författarna sysslat med rikshistoria eller hembygdsskildringar.

Gustavs systerson Per Brahe d.y. (1520–1590) återvände 1537 till Sverige från Reval; kungens syster Margareta hade avlidit utan att vilja eller våga återkomma ur landsflykten. Den unge adelsmannen blev en trogen anhängare och vistades mycket hos Gustav. Han har tecknat sin kunglige morbrors bild i sin krönika och den skall återges här, ungefär vid den tidpunkt den avser; läsaren bör vara medveten om, att porträttet är gjort av en närstående, hållet i en genomgående positiv anda och att det avser den medelålders mannen, inte den av sjukdomar plågade, lättirriterade åldringen. Gustavs fiender målade förvisso en annan bild av den i deras ögon girige tyrannen!

Hans storlek var till en medelmåttig mans längd, något över tre alnar. [Enligt undersökningen av Gustavs kvarlevor 1946 var han 173 cm lång, vilket stämmer med denna uppgift.] Han hade ett runt huvud, vitgult hår, vackert, stort långt skägg, skarpa ögon, liten rak näsa, välskapad mun, röda läppar, blommor på kinderna, en rödbrun kropp, så hel att där icke fanns en fläck där man kunde sätta en nålsudd på, vackra händer, starka armar, fyllig kropp, nätta ben och fötter; med ett ord: han var till hela sin lekamen så väl skickad och proportionerad, som en konstrik målare bäst hade kunnat måla honom av. Manlige, starke, konungslige kläder drog han gärna, och på vad sätt de ock skurne voro, stodo de honom alldeles väl. Till complexionen var han en kolerisk sangvineus [ljuvlig, lätt och lustig], när han eljest var obekymrad och oförtörnad, och aldrig voro där så många personer inne med honom på salen, att han ju visste foga sig i snack och tal med var och en, såsom dess stånd fordrade. Han höll ett ärligt och konungsligt hov både av inländske och utländske herremän och ett anseeligt fruntimmer. Var dag var efter middagen en timme förordnad, när alle herremän måtte komma på danssalen. Där kom då hovmästarinnan med fruntimret, och konungens spelemän lekte dansen för dem. Var annan eller var tredje dag red konungen ut med sine herrar och fruntimmer, antingen på jakt eller eljest till att spatsera och med vällust [förojelser] tiden att fördriva. Var vecka lät konungen hålla en fri fäktskola och höll den unga adeln att öva sig så väl i denna konst som i annan ridderlig övning, varav han ock själv hade sitt nöje. Och vem som där övergick den andra blev belönt

Tysken Conrad von Pyhy hade 1536 anställts som kansler av Gustav. Han rekommenderade Gustav att ingå förbund med Frankrike och avreste med en delegation dit. Under tiden utbröt Dackefejden. Pyhy gick för långt i förhandlingarna med Frans I, som bl a. tilldelade Gustav en orden och skänkte honom en guld-krona. Pyhy förskingrade emellertid det mesta och när han återvände åtalades han för landsförräderi och blev livstidsfånge på Västerås slott. Denna bild av von Pyhy i 'spiketunna' är hämtad ur Joen Klints "Den Svenska krönika om Konung Gostaffs regemente från 1520–1560". Kungliga Biblioteket.

med en ärlig föräring, antingen av gullringar eller pärlekransar och en fördans med en jungfru av fruntimret. Musik hade konungen stor lust att höra, så väl med mänskliga stämmor som goda och lustiga instrumenter, hade ock icke allenast gott judicium [begrepp] därom att döma, utan var och själv en artist både till att sjunga och spela. Ibland alla instrumenter höll han lutan för det ljuvligaste, och var ingen den afton, när han var ensam, utan han övade sig däruppå. Ändock han uti bokelige och andra konster ej synnerligen var brukad, efter han dock i sin ungdom tidigt därifrån blev tagen till hovtjänsten, visste han av naturen så skarpsinnig döma om allehanda konstigt hantverk, om beläte och måleri, contrefey [porträtt] landskap, byggning, även om fåglars, djurs, träds, örters egenskaper, att han däri övergick mången som därpå studerat hade. Fick han rätt ögonen på en person, så skulle han grannt känna honom igen efter tio eller tjugo år, och visste ock döma om hans natur, art och complexion. Han hade ett övernaturligt gott minne. Vad han hade hört en gång eller två, glömde han aldrig. Var han en gång hade färdats i bygden, där villade honom ingen väg, och visste ej blott namnet på byarne utan ock på bönderna, om han där hade vistats i sin ungdom. Han var ock framför andra svåra lyckosam i sina dagar, icke allenast i dobbel och spel med tärningar, när man kom honom därtill, vilket likväl icke ofta skedde, utan ock med seger och övervinning i krigssaker, med åkerbruk, med boskap, med fynd av skatter i jorden, med bergverk, med allehanda fiske. Hans konungsliga slott och gårdar blevo med ymnighet uppfyllde. Han var ock mycket gudfruktig och tjänte Gud gärna både morgon och afton; och ändock han gärna umgicks med täcka och dejeliga kvinnspersoner, så var han likväl så försynt, att han aldrig blev beryktad för någon medan han var ogift, ej heller visste man säga om några hans oäkta barn, utan sitt äktenskap höll han väl. In summa: Gud hade begåvat honom framför alla andra med stor skicklighet, högt förstånd och många furstelige dygder, så att han väl var värd att bära konungslig spira och krona. Ty han icke allenast var förståndig och snäll [skicklig] framför andra, utan därhos manlig och duglig; uti domar var han skarpsinnig och rättvis, uti många stycken var han ock varkunsam.

Dackekriget var alltså slut och så var också kungens "tyska period". Det var huvudsakligen svenskar som hjälpt honom ur krisen. Under tiden förslösade den tyske kanslern pengar i Frankrike och slöt t.o.m. en traktat, som gick utöver vad kungen önskade; det blev ett förmligt förbund. Frans I tilldelade Gustav en hög fransk orden och rika gåvor, bl.a. en guldkrona; allt utom ordenstecknet pantsatte von Pyhy senare i Tyskland. Så här skrev kungen till den svenske delegaten och svågern, som också blivit kvar utomlands:

Det är tillbörligt, att en legat, den där avfärdad bliver i sin herres ärende, sig igenställer med svar. Men vad sätt och vis det nu tillgår, tyckes oss fast underligt vara. Skynda dig därför snarliga till ditt fädernesland, där kräves

ock något att göra. De vet icke all världens lägenhet, hon förvandlas på en stund, än sedan på så lång tid. Det är nu tid uppstå av sömnen.

När Conrad von Pyhy äntligen återvände fick han erfara, vad kungen tyckte om hans insatser. Han ställdes genast inför rätta och dömdes för förskingring, tvegifte och landsförräderi. Han blev för livstiden fånge på Västerås slott, där han avled 1553.

Nu försvann det mesta av den tyska förvaltningen, även om Georg Norman blev kvar i kungens tjänst. Riksrådet återuppstod, regementsrådet och stiftsstyrelserna upphörde. Gustav återgick till sitt personliga styrelsesätt. På det hela taget behandlades också de upproriska mildt. Ett undantag var smålänningarna, där ledarna avrättades, en del andra förvisades till Finland och dryga böter avkrävdes i form av både oxar och pengar. Av de benådade dackeanhängarna övervägde han att bilda en fänika soldater, ”på det de en gång kunde lära vad ära och redlighet betydde och icke ligga som hemulvar och oskäligen kreatur” i hembygden. Adeln och fogdarna uppmanades samtidigt att förhålla sig ”måtteligen” med bönderna. Gustav hade lärt sig sin läxa. På två år hade han förlorat sju års inkomster.

ARVFÖRENINGEN I VÄSTERÅS. DE FREDLIGA ÅREN 1544–1555

Nu var det åter dags för Gustav att styra med riksdagens stöd och denna sammanträdde i Västerås i januari 1544. Ett sådant möte hade inte ägt rum på 14 år och var ett tydligt tecken på, att kungen ville ha såväl tidigare beslut bekräftade som stöd av alla. Även motståndsmän skulle infinna sig och särskilt viktigt var att ha smålänningarna representerade. Två präster skulle infinna sig från varje kontrakt, ”och ju större papister samma präster voro, som uppskickade bliva, dess hellre vi det sågo, på det de måtte dock en gång höra och förnimma vad skäl och bevis på Guds vägnar för handen äro, däremot de så hårt sträva”.

Till ärendena hörde överläggningar om hur man skulle stilla olydnaden, ersätta lidna förluster och omkostnader, försörja det unga ”arvherrskapet” och ordna försvaret. Rådet föreslog som viktigaste ärende, att arvriket skulle bekräftas med Erik som tronföljare samt att några furstendömen skulle förordnas åt prinsarna samt underhåll och hemgift åt prinsessorna.

Det tal som lästes upp inför riksdagen är en sämre och långgrandigare produkt än sina föregångare; närmast verkar det som en dålig översättning från tyskan och dessutom oredigt. Man får förmoda, att det skrivits av Norman efter några lösa anvisningar från kungen. Det viktigaste beslutet togs den 13 januari 1544 med den s.k. *Västerås arvförening*, varigenom även riksdagen bekräftade, att landslagens valrike avskaffats och ersatts med ett ärftligt kungadöme; hertig Erik skulle inträda efter Gustavs död och efter honom hans manliga arvingar. Saknade Erik mansarvingar skulle hertig Johan inträda.

Till övriga beslut hörde, att den evangeliska gudstjänsten antogs och att många katolska bruk förbjöds – helgondyrkan, pilgrimsresor, vigvatten, rökelse m.m. skulle avläggas, helgdagarna minskas, själamässor, gillen m.m. helt avskaffas. För adeln reviderades vapentjänsten och ett nytt register över denna skulle göras upp. Försvaret avhandlades också.

Det är inte alldeles sant, att de följande åren blev lugna – inom riket hade kungen visserligen få problem, men de utrikes förhållandena var ofta så osäkra, att krig tycktes hota. Att hävda Sveriges självständighet och sin krona, helst med fredliga medel, var Gustavs enda mål i utrikespolitiken. Någon erövrare var han inte men hans fiender på kontinenten var inte överksamma, det visste han.

Fred hade slutits mellan kejsar Karl V och Frans I av Frankrike samma år som arvriket infördes i Sverige. Även Danmark slöt fred med kejsaren och Sverige hade, utan att tillfrågas, blivit inbegripet, trots att vi aldrig deltagit i detta krig. Vad som nu hände är mycket komplicerat. Gustav hade genom sitt första gifte även blivit släkt med katolska furstehus. Hans förra svärmors bror, Henrik d.y. av Braunschweig-Wolfenbüttel, hade t.o.m. förjagats från sitt hertigdöme och de protestantiska furstarna (Schmalkaldiska förbundet) insatt Gustavs arvförande Berend von Melen som ståthållare. Henrik uppsökte i hemlighet sin svenske ingifte släkting under sommaren 1544 och fick låna 500 mark silver mot löfte att tala väl om Gustav inför kejsaren. Helt säkert var det framför allt möjligheten att komma åt den förhatlige Melen, som förmått kungen att avstå denna jämförelsevis obetydliga summa. I alla händelser läckte det hela ut; Henrik misslyckades dessutom och tillfångatogs.

Detta var inte nog, utan Gustavs sändebud till kejsaren, Karl

Plöjningsscen ur Olaus Magnus Historia om de nordiska folken.

Holgersson (Gera), greps i Worms 1545 av en vän till den fängslade Pyhy, en tysk krigsöverste, som lämnat svensk tjänst. Han hade agerat på uppdrag av pfalzgreven Fredrik, som var gift med en dotter till Kristian II och som hade anspråk på sin fängslade svärfars förlorade länder. Han hoppades väl kunna hitta komprometterande papper hos sändebudet. Gustav, som fick rapport om dessa motgångar vid jultiden 1545 och oroade sig för vad hans protestantiska kollegor skulle göra, rustade sig och skickade ut försvarsskrifter; de uppehåller sig mest vid kränkningen mot vårt sändebud och förnekar alla förbindelser med hertig Henrik.

Som vanligt hade Gustav tur. Kejsaren anföll på sommaren 1546 Schmalkaldiska förbundets furstar, som genast sände ut nödrop till Sverige. Gustav anmärkte spydigt, att "de evangeliska furstarne vele nu gärna hava oss i dansen med sig, ändock vi till förne hos dem föga anseende och trygghet njutit hava". Han förblev neutral och kände föga medlidande med sina trosbröder, när de besegrades vid Mühlberg våren 1547. Kejsaren stödde ännu åtminstone med löften en annan Sveriges ovän, hertig Albrekt av Mecklenburg, hos vilken en del flyktingar från dackefejden uppehöll sig. Albrekt avled 1547. Först i och med två nya beskickningar till kejsaren – 1550 och 1551 – ledda av George

Norman, kom det till en uppgörelse och Gustav godkände äntligen freden i Speyer. Karl V och Gustav utbytte ett par till formen vänliga brev. Däremot fick kejsarens bror och efterträdare Ferdinand några år senare avslag på en låneansökan hos den svenske kungen, som nu i hela Europa ansågs vara mycket rik.

Vid ett ständermöte i Strängnäs 1547 behandlades ett märkligt ärende. Kristian II hade äntligen uppgett sina anspråk på de nordiska rikena för sin och sina arvingars räkning och skulle i gengäld få bo under drägliga förhållanden på Kalundborgs slott. Men han begärde en hemgift åt sina döttrar och åt vardera en "klenod" värd 10.000 gulden. Det behöver väl knappast sägas, att Gustav och riksdagen vägrade godta dessa anspråk. Borgare och bönder förklarade, att om de skulle komma med någon brudskatt till gamle kung Kristians arvingar, "ville de smida den drottningmarken i goda skäktor och pilar och förbättra den med krut och lod". Onekligen är äldre tiders riksdagsakter, när de bevarats, något mer underhållande än de nuvarande...

Ett annat tvisteämne blev trekronorsvapnet, som den danske kungen åter börjat använda. Det förblev en stötesten även under Gustavs efterträdare och det sitter ännu i det stora danska riksvapnet. Så sent som 1972 motionerades det om saken i svenska riksdagen! Det var av denna anledning, som Gustav utökade sin titel till Sveriges Götes och *Vendes* konung – bibehållen fram till tronskiftet 1973.

Gustav hade trots allt ett ganska gott förhållande till Kristian III. Sonen Fredrik II, som blev vald till kung vid faderns död 1559, misstrodde han däremot djupt.

Desto lugnare var det i Sverige de närmaste åren. Kungen kunde glädja sig åt ett angenämt familjeliv, en växande barnaskara, en trogen hovkrets, som inte rymde ur riket, och sist men inte minst en alltmera välfylld skattkammare i "Herr Eskils gemak" på Stockholms slott. Alltmera jord läggs under direkt förvaltning av de kungliga fogdarna. Gustav är landets störste godsägare, som prövar avelsdrift vid sina "mönsterladugårdar" och i brev på brev kommer råd till bönderna hur de skall bedriva sitt arbete, in i minsta detalj.

"Gustav aktade noga penningen", säger den gamle populärhistorikern Anders Fryxell, och däri hade han rätt. Däremot inte, när han gör gällande, att "Gustav älskade och beskyddade lärdomen högeligen". Visserligen skaffade han sina barn goda lärare

och bekymrade sig över bristen på utbildat folk i landet och över de yngre prästernas okunnighet, men för en intellektuell verksamhet hade han inte någon förståelse.

Klostren plundrades, revs och lades öde (vid hans död återstod bara Vadstena), deras bibliotek drogs in till kronan och pergamentsbladen blev omslag till räkenskapsböcker, papper förladdningar i kanoner; de få skolorna behandlades snålt och universitetet i Uppsala förblev stängt; Olaus Petris svenska krönika ogilade han för dess objektivitet och den överlevde endast i avskrifter. Någon teoretiker var sannerligen inte kungen, men han besatt stora kunskaper i en mängd praktiska frågor. Detta i kombination med sunt förstånd och en god portion rävaktighet gjorde honom till en mycket effektiv härskare och farlig som motståndare. Som redan framhållits, hade han dessutom "lyckan med sig" och till det inre lugnet bidrog säkert de många goda skördarna under senare delen av hans regering. De gynnade dessutom honom själv, eftersom kronan och kungahuset femdubblat sin jord sedan 1523.

Drottning Margareta avled 1551, sörjd av alla, inte minst av kungen. Ogift ville han emellertid inte vara och året efter förmälde han sig med den 17-åriga Katarina, dotter till hans gode medarbetare och svåger Gustav Olofsson (Stenbock), eller "Gösta Olsson", som kungen kallar honom i sina brev. Det blev en het diskussion med prästerskapet, som ansåg att äktenskapsförhinder förelåg – Katarina var ju systerdotter till den avlidna. Gustav drev sin vilja igenom (ärkebiskopen vägrade dock förrätta vigseln, som ägde rum i Vadstena) och äktenskapet tycks, trots ålderskillnaden, ha varit lyckligt. Många historier har spunnits kring denna förlovning och äktenskapet. Katarina var förlovad (precis som Margareta!) – det skall ha varit med Gustav Johansson (Tre Rosor) – och i förfäran gömt sig för sin kunglige friare, men tvingats säga ja. Långt senare skall Gustav ha hört henne tala i sömnen: "Konung Gustav håller jag mycket kär, men Roosen förgäter jag aldrig." Katarina överlevde sin make i sextioett år. De fick aldrig några barn. "Roosen" gifte sig sedan med en syster till sin forna fästmö.

Året efter Margareta Leijonhufvuds död 1551, förmäldes Gustav med hennes systerdotter, den blott 17-åriga Katarina Stenbock. Han trotsade prästerskapets vilja – de ansåg att äktenskapshinder förelåg genom den nära släktskapen. Trots ålderskillnaden tycks äktenskapet ha varit lyckligt. Katarina överlevde maken i sextioett år. Målning i Johan Baptista van Uthers art. Torpa i Västergötland. Foto Statens konstmuseer.

DE SISTA ÅREN 1555–1560

Gustav var en gammal man – med dåtida mått – när han åter måste ut i krig. Det gällde inte "arvfienden" Danmark, utan det stora grannriket Ryssland, som började sin expansion åt öster. Här satt tsar Ivan IV, "den förskräcklige", på tronen. Denne såg ner på "oxdrivaren", som han benämnde den svenske kungen, och lät Novgorods ståthållare bedriva förhandlingar, när sådana behövdes. Påpekas bör kanske, att det också pågick en visserligen

fredlig finsk expansion åt öster i form av kolonister och att någon säker gräns inte fastställts. Härjningar och gränsplundringar blev allt vanligare och till sist fann Gustav till sin grämselse, att han måste ingripa. På våren 1555 begav han sig över till Finland.

Den framstående befälhavaren Jakob Bagge som redan utmärkt sig i grevfejden, gick med flottan uppför Neva till Nöteborg. Denna gång inhöstades inga segrar. Inte heller ryssarna lyckades inta Viborg, som de belägrade i januari 1556. Det påstods – något överdrivet – att hären bestod av 150.000 man. Gustav skrev oroligt till Erik, som förestod regeringen i Sverige, att "vi äro nu i en sådan stor fara utsatte, att vi aldrig tillförene i en sådan nöd varit". Enligt en tradition skall ryssarna på natten ha hört ett utdraget buller och då, som de trodde härröra från en stor svensk här, som kom till undsättning, varför de skyndsamt hävde belägringen. I själva verket rörde det sig om en stor hötransport!

På hösten upphörde striderna och en stor delegation avgick något senare till Moskva; den leddes av ärkebiskop Laurentius Petri, Sten Eriksson (Leijonhufvud), kungens svåger, och biskop Michael Agricola. I april 1557 var freden ett faktum. Den slöts på 40 år. Den fruktade tsaren sägs ha fattat tycke för vår ärkebiskop och skänkt honom en guldkedja.

Kungen försåg under sina sista år tre av sina söner med hertigdömen. Erik var ju tronföljare, "rex designatus" eller "utkorad konung", som det ofta hette, innan titeln "kronprins" kom in i svenskan (på 1700-talet). Han fick sköta en del ärenden åt sin far och erhöll 1557 ett eget förvaltningsområde, Kalmar och Kronobergs län samt Öland; han "höll hov" i Kalmar. Johan blev hertig av Finland redan 1556 (observera att med Finland avsågs endast en provins i det nuvarande landet) och hertigdömet utvidgades 1557. Några månader före sin död gav Gustav Östergötland och Dal som hertigdöme till Magnus, medan den blott 10-årige Karl fick Södermanland, Närke och Värmland. Det var betänkligt, att hertigarnas förhållande till kungen inte blev ordentligt reglerade, men problemen visade sig först efter Gustavs död.

De äldre sönerna var nu vuxna och vissa motsättningar kom i dagen mellan den snabbt åldrande fadern och tronföljaren. Delvis var nog dessa en fråga om en vanlig generationsmotsättning som känns igen i de flesta familjer men får en helt annan dignitet,

Carl Milles ålderstyngde Gustav Vasa stod i Nordiska museet 1907–1925 då den ersattes av den nuvarande skulpturen.

när den hamnar på statschefsnivå. Erik hade en i den tidens bemärkelse modern och gedigen uppfostran, till en del förmedlad av hans lärare Dionysius Beurreus, en fransk kalvinist, som han behöll vid sitt hov (och under sin sinnessjukdom 1567 mördade). Musikaliteten hade han gemensam med fadern, men var dessutom konstnärligt begåvad och i mycket vad som senare kom att kallas 'renässansmänniska'. I likhet med Johan hade han inte ärvt Gustavs sinne för ekonomi. Lägg till detta ungdomlig äventyrslust och äregirighet, så blev det bäddat för misstro! I Kalmar vistades också en viss Göran Persson, av enkel börd, som Gustav kört bort.

I likhet med fadern befann sig Erik också mycket på resande fot, särskilt under ryska kriget, då han förestod regeringen hemma. Hans eget registratur visar, att han snabbt satte sig in i regeringsärendena. En familjeskandal skulle emellertid förmörka Gustavs sista levnadsår och här spelade Erik en aktiv roll – det gällde vad som kom att kallas "*Vadstenabullret*". Gustavs dotter Katarina (1539–1610) förmäldes 1559 på Stockholms slott med greve Edzard av Ostfriesland. På vägen till kontinenten reste ett stort följe. Under vistelsen på Vadstena slott fick Erik vetskap om, att hans 19-åriga syster Cecilia hade herrbesök på sin kammarare av ingen mindre än brudgummens bror, greve Johan. En natt slog man till, Erik och hans franske gunstling Charles de Mornay och några knektar avslöjade Johan, mycket lättklädd, inne hos Cecilia. Efter misshandel kastades den brottslige i en fängelsehåla; genom Eriks och vittnenas klumpighet kunde saken inte tystas ner, utan spreds land och rike runt. Gustav blev mycket illa berörd; visserligen tuktrade han Cecilia handgripligen och rasade mot henne, men ännu mera förebrådde han Erik.

Erik hade en annan fix idé, bakom vilken dolde sig storpolitiska tankar – frieriet till Elisabet av England. Han hade tidigt kommit på denna idé och tillskrivit henne före tronbestigningen, då hon ännu befann sig i halv fångenskap, misstänksamt iakttagen av den regerande halvsystem, "blodiga Maria". Så besteg Elisabet tronen. Flera sändebud avgick till London, till sist även brodern, hertig Johan (i september 1559), som gjorde stort intryck med sin gedigna bildning och språkkunskaper. Den realistiske och sparsamme Gustav betraktade allt detta med misstro; inte heller gillade han det liv, som Erik förde i Kalmar. I februari 1560 skrev han till denne:

Vi veta mellan Gud och oss och på vår själs salighet icke annat erinra, än att vi alltid... varit dig för en tro fader och gärna fordrat ditt bästa i alla de saker, som vi kunnat tänka dig komma till gagn, bästa, tillväxt och upphöjelse, besynnerligen i de stycken, som mänskliga och möjliga äro, men att göra din barnsliga och kvinnliga affekt till fylles uti alla stycken, som skadliga, omöjliga och icke i vår makt äro, det vilja vi hava oss förbehållet.

Genom underhandlingarna i England hade man bringat åtlöje över Sverige och förlösat mycket penningar, "och må Gud sig däröver förbarma", fortsätter fadern varnande, "att din stora och omåttliga affekt skall leda dig så vitt att du bliver förd från allt mänskligt judicium och förstånd och in uppå fördärv och galenskap, dig själv och oss alla samt fäderneslandet till obotlig och evig skada". Han fortsätter: till slut berör du i din skrivelse om ett kristligt och barmhärtigt verk till att bevisa; ja, detta vore visserligen ett kristligt, barmhärtigt och rättvist verk, att du ville komma oss såsom din gamle och utarbetade fader i hans ålderdom med regeringen till hjälp... ja detta vore ock visserligen ett kristligt och barmhärtigt verk, att du ville betänka ditt och din fattiga[!] släkts och alla trogna Sveriges inbyggares nytta... och dess skada och fördärv hjälpa till att avvärja, som hänger och svävar i all som största sorg och farlighet, ja så gott som på en silkestråd."

Gustav har nu allvarliga problem med hälsan. Han har symptom på tidig arterioskleros, lider av beninflammation och tandröta, klagar över nedsatt syn och huvudvärk. Han känner, att hans dagar är räknade. Den 25 juni 1560 träder han fram för sista gången inför ständerna, denna gång kallade till Stockholms slott. Han meddelar dem sitt testamente, omgiven av sina fyra söner. Allt godkändes med edsavläggelse. De redan här meddelade bestämmelserna om sönerns hertigdömen och om döttrarnas hemgifter väckte ingen opposition. Sönerna uppmanades att hålla samman.

Så förmane vi alle våre undersåtar samfälligen och var och särdeles uppå deras själs salighet och himmelrikets lott... att de denna vår siste och ändelige vilja alldeles fast och obrottsligen efterkommandes och hållandes varda.

Erik hade fått faderns motvilliga medgivande att segla över till England för att personligen fria till Elisabet, med vilken han brevväxlat i tidens snirkliga stil. Samma dag, den 13 augusti, som han begav sig bort från Stockholm till Älvsborg för att där stiga ombord på den väntande flottiljen, insjuknade Gustav i "feber

Gustavs sköna dotter Cecilia på en samtida medalj i silver. Kungl. Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

Gustavs kvarlevor i Vasagraven i Uppsala domkyrka undersöktes 1945–46. Bilden visar stoftet med regalierna från kyrkans silverkammare. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

och brännande huvudvärk"; diarré och partiell förlamning tillstötte. Det är inte möjligt att idag fastställa exakt vilken sjukdom Gustav led av – fränsett de mera kroniska åkommorna – men det måste ha varit någon slags tarminfektion. Hans sista veckor är detaljerat beskrivna av hans biktfar Johannes, kyrkoherde i Storkyrkan. Denne och apotekaren, mästare Lukas samt barberaren Jacob, var till en början de som vårdade den sjuke; först mot slutet fick man tag på läkare.

När Johannes "beganste med ett långt gudligt tal, bad konungen honom förkorta det och i stället giva sig något läkemedel för en sjuk mage och sitt liksom brinnande huvud". Han fick violsirap och granatäpplen, endivvatten och cikoria... Däremot vägrade han äta konfekt och andra sötsaker – troligen smärtade hans få kvarvarande tänder. Man hörde honom säga, att han för mycket befattat sig med denna världens omsorger; med all sin rikedom kunde han ej nu köpa sig en läkare. De för skuld insatta fogdarna gav han friheten åter.

Till sinnet var han högst ombytlig: än hård och sträng, så att hans barn fruktade sig för honom, än vek ända till tårar, än lustig och skämtsam, särdeles över deras bemödanden som ville uppehålla hans liv. Då de frågade vad honom fattades, svarade han: 'Himmelriket, som du ej kan giva mig'. – För sin präst tycktes han ej hysa synnerligt förtroende. Då denne förmanade honom att bekänna sina synder, utbrast konungen förtördad: 'skall jag bekänna mina synder för dig'. Till de kringstående yttrade han, 'att han förlåte sina fiender, och bad alla om förlåtelse för vad helst han utom lag emot någon brutit'; han befallte dem för alla förkunna det. Till sina söner sade han: 'människa som människa: när skådespelet är allt, äro vi alla lika'. Han förmante dem till enighet och ståndaktighet i religionen. Hans gemål vek ej ifrån hans sida... Under de tre första veckorna av sjukdomen talade han ännu ofta, stundom med förundransvärd styrka, både i världsliga och andliga ämnen. De tre följande veckorna tillbragte han mest i tystnad och, såsom det syntes, utan stora plågor. Man såg honom ofta höja händerna såsom till bön. Då han vid sakramentets annammande gjorde sin trosbekännelse, och hans son Johan besvor honom att därvid fast förbliva, tecknade konungen att få penna och papper och skrev: 'en gång bekänt och därvid blivet eller hundrade gånger talat' – hans darrande hand kunde ej sluta meningen. Prästen lutade sig ner till den döendes huvud och sade: 'tron I på Jesum Kristum och hörer min röst, så given oss något tecken därtill'. Till allas förundran svarade konungen med hög röst: ja! Det var hans sista andedrag klockan 8 på morgonen den 29 september 1560.

En snabbkurir hann på 6 dagar upp Erik i Älvsborg, där motvind hindrat avfärden. Han återvände långsamt till Stockholm, på vägen hyllad som konung.

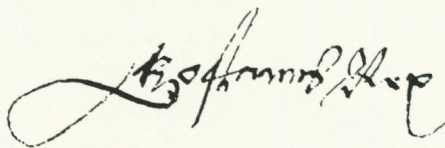
Den 17 december 1560 drog ett stort tåg med mer än 1500 personer norrut från Stockholm till Uppsala. På en stor bår vilade tre kistor med Gustavs och hans två första drottningars lik och ovanpå dem krönte vaxfigurer, föreställande de döda. Nu fick man också för första gången se fanor med alla våra landskapsvapen, alla utom Dalarnas tidigare okända. Efter båren kom livhästen, sedan kungen och hertigarna till häst.

Den 21 december ägde begravningen rum. Peder Svart höll likpredikan. När kistorna burits ned i gravvalvet stötte Svante Sture tre gånger mot domkyrkans golv med rikssvärdet och utropade varje gång: "Nu är konung Gustav död", varefter han lämnade svärdet till Erik.

Bilden av och vår uppfattning om Gustav var länge den han själv velat visa: först den unge hjälten från befrielsekriget, sedan den vise landsfadern, som sörjde för allas behov, ehuru han fick ringa tack. I dag har vi en mera nyanserad bild – kanske t.o.m. alltför negativ. Till avigsidorna hörde utan tvekan Gustavs miss-tänksamhet, härsklystnad och koleriska läggning. I svåra situationer kunde han vara brutal; avtal och löften som inte gagnade riket ansåg han sig kunna bryta och gamla privilegier ("dem vi icke för ett blåbär akta") återopades många gånger förgäves; undervisning och kultur intresserade honom föga och på detta område raserade han det mesta som den katolska kyrkan och klostren byggt upp. Men de bevarade breven – som tyder på en nästan omänsklig arbetsamhet – visar också hans goda egenskaper: praktiska kunskaper, organisationsförmåga och uthållighet. Hans ekonomiska begåvning med drag av närighet skulle vi nog ha behov av idag.

Gustav var den dominerande gestalten i svenskt 1500-tal.

*Gustav Vasas namnteckning
några år efter trontillträdet.*

A handwritten signature in dark ink, likely a reproduction of Gustav Vasa's signature. It features a large, ornate initial 'G' followed by the name 'Vasa' in a cursive script.